

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение
высшего образования
«Бурятский государственный университет имени Доржи Банзарова»
Высшая школа бурятского языка и литературы

СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА

*Материалы II Межрегиональной студенческой
научно-практической заочной конференции
(Улан-Удэ, 10 декабря 2025 г.)*

Улан-Удэ
Издательство Бурятского госуниверситета имени Доржи Банзарова
2026

УДК 82.512.3(082)
ББК 81.642я431
С 689

Утверждено редакционно-издательским советом
Бурятского госуниверситета
Протокол № 3 от 13 марта 2026 г.

Редакционная коллегия

Л. Б. Будажапова, канд. филол. наук, доц. (отв. редактор)
Б. Д. Цырендоржиева, канд. филол. наук, доц.
Г.-Х. Ц. Гунжитова, канд. полит. наук, доц.,
О. А. Дареева, канд. пед. наук, доц.,
С. А. Дашиева, канд. пед. наук, доц.

Рецензенты

Б. Б. Лхасаранова, д-р пед. наук, доц. БРПК
О. Г. Макарова, канд. пед. наук, доц., ВСГУТУ

Сборник размещен в системе РИНЦ
на платформе научной электронной библиотеки eLibrary.ru

С 689 Сохранение и развитие бурятского языка: материалы II Межрегиональной студенческой научно-практической заочной конференции (Улан-Удэ, 10 декабря 2025 г.) / ответственный редактор Л. Б. Будажапова. — Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета им. Д. Банзарова, 2026. — 100 с. ISBN 978-5-9793-2131-8

В сборник вошли статьи студентов, магистрантов и аспирантов, посвященные актуальным проблемам сохранения и развития родных языков, а также научно-методические статьи, транслирующие современные технологии преподавания бурятского языка и литературы в научных и образовательных учреждениях.

Предназначено для специалистов-бурятоведов.

Preservation and Development of the Buryat Language: materials of the interregional student scientific and practical conference (Ulan-Ude, 10 December, 2025) / ed. by L. B. Budazhapova. — Ulan-Ude: Dorzhi Banzarov Buryat State University Publishing Department, 2026. — 100 p. ISBN 978-5-9793-2131-8

The collection includes articles by students, undergraduates and graduate students devoted to current problems of the preservation and development of native languages, as well as scientific and methodological articles that transmit modern technologies for teaching the Buryat language and literature to scientific and educational institutions.

For Buryat specialists.

УДК 82.512.3(082)
ББК 81.642я431

ISBN 978-5-9793-2131-8

© Бурятский госуниверситет
им. Д. Банзарова, 2026

ПРЕДИСЛОВИЕ

Молодежь представляет собой, как правило, наиболее динамичную, активную часть современного общества. В этих условиях особым важным становится роль молодежи в вопросах сохранения и развития родного бурятского языка, передачи языка из поколения в поколение, поскольку именно молодые люди представляют собой в дальнейшем будущее народа, будущее страны.

Одним из направлений работы по развитию родного бурятского языка среди молодежи является формирование научной активности студенческой молодежи. С целью приобщения студентов к актуальным проблемам современного бурятоведения, проведения молодежного научного диалога по вопросам бурятского языкознания, бурятского литературоведения, а также по вопросам теории и методики обучения бурятскому языку кафедрой бурятского языка и методики преподавания БГУ была организована II Межрегиональная студенческая научно-практическая заочная конференция «Сохранение и развитие бурятского языка».

В настоящий сборник включены материалы участников конференции, представляющих вузы и ССУЗы региона, такие как Национальный исследовательский Томский государственный университет, Бурятский государственный университет им. Д. Банзарова, Боханский педагогический колледж Иркутской области.

Тематика представленных студентами материалов отражает различные направления научных исследований бурятского языка, которые можно разделить на несколько тематических блоков. Первый блок тем относится к изучению вопросов бурятского языкознания, он представлен, во-первых, рядом актуальных и содержательных работ по исследованиям публицистических текстов:

– «Мэдээсэлэй тэмдэглэлэй текстын онсо шэнжэнүүд (мэдээсэл тараадаг электрон хэрэгсэлнүүдэй материалаар), статья Буянтуевой Дари посвящена вопросам публицистического текста на бурятском языке;

– «Словосочетания в бурятском языке (на примере заголовков в газете «Буряад үнэн»)», статья А. Урбаевой посвящена исследованию структуры, спаянности компонентов и семантики словосочетаний в бурятском языке на примере заголовков.

Во-вторых, блок работ по бурятскому языкознанию включает статьи об изучении диалектов бурятского языка. В этом отношении

в сборнике представлены работы, посвященные вопросам диалектных особенностей осинских бурят Иркутской области (автор А. Халматова), лингвистических особенностей баргузинского говора бурятского языка (автор Д. Матанова), языковым особенностям закаменского говора (автор С. Гармаева).

Кроме того, в ряде работ по бурятскому языкознанию выделяются достаточно глубокие исследования аналитических глагольных конструкций бурятского языка М. Осоровой «Үйлэ үгын аналитическэ түхэл», А. Булгутовой «Монгол хэлэнүүдэй үреэлдэ харша удхатай үгэнүүдые хэрэглэлгэ».

Вторая тематическая линия сборника включает работы по бурятской литературе. Так, стилевым особенностям путевого дневника бурятского учёного-путешественника Буды Рабданова посвящена статья Ч. Бальжаева «Буда Рабдановой «Мүргэлшэнэй замай тэмдэглэлнүүдэй уран найруулгын онсо шэнжэ»; художественные особенности лирических стихотворений Ц. Номтоева рассматриваются в работе А. Ринчинова «Цокто Номтоевой уянгата шүлэгүүдэй уран найханай удха болон найруулгын аргууд».

Отдельную тематическую линию представляют работы по теории и методике обучения бурятскому языку: статья Л. Буянтуевой «Буряад хэлэнэй хэшээлдэ 4-дэхи классай нурагшадай грамматическа дадал хүгжөөлгэ», посвященная вопросам обучения грамматике на уроках бурятского языка; статья А. Ивановой «Воспитательный потенциал учебного пособия «Буряад хэлэн» для образовательных организаций Иркутской области».

Еще одним тематическим направлением, которое отражено в работах студентов, являются вопросы функционирования бурятского языка в современной информационной среде. В этом отношении вызывает интерес работа Ю. Дымчиковой «Создание речевого корпуса бурятского языка (на материале аудиотекстов просветительского проекта «САЙНУУ!»), посвященная разработке цифрового речевого корпуса бурятского языка, реализованного в формате Telegram-бота.

Как показывает опыт проведения конференции, современная молодежь интересуется вопросами развития бурятского языка, проводит лингвистические, литературоведческие, методические исследования бурятского языка. В заключение отметим, что в период, когда функционирование бурятского языка переживает этап трансформации и адаптации к современным технологиям, информационной

среде и меняется языковая ситуация, особенно важным становится интерес молодежи к современным языковым, литературоведческим процессам, вопросам методики преподавания бурятского языка.

Б. Д. Цырендоржиева
кандидат филологических наук, доцент,
зав. кафедрой бурятского языка и методики преподавания
Высшей школы бурятского языка и литературы

Научная статья
УДК 81.512.31'255.2

БУДА РАБДАНОВАЙ «МҮРГЭЛШЭНЭЙ ЗАМАЙ ТЭМДЭГЛЭЛНҮҮДЭЙ» УРАН НАЙРУУЛГЫН ОНСО ШЭНЖЭ

© **Бальжаев Чойжамсо Батоевич**
оюутан, Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан-Үдэ хото
choijamso@yandex.ru

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ
Халхарова Лариса Цымжитовна
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
gloria_66@mail.ru

Тобшо удха. Тус статья буряад аяншалагша эрдэмтэ Буда Рабдановай (1853–1923) «Мүргэлшэнэй замай тэмдэглэлнүүд» гэхэн аян замайнь тэмдэглэлнүүдэй уран найруулгын онсо шэнжэнүүдтэ зорюулагданхай. Буда Рабданов монгол, ород, хитад, түбэд, англи хэлэнүүдые мэдэдэг, оршуулагша, сониной редактор ябаһан. Буда Рабдановай «Мүргэлшэнэй замай тэмдэглэлнүүд» гэхэн зохёолын этнографическа ба соёл шудалалгын шэнжэтэй.

Шухала үгэнүүд: Буряад уран зохиол, замай тэмдэглэлнүүд, Буда Рабданов, найруулгын онсо шэнжэ.

«Путевые заметки — одна из разновидностей путевого очерка — жанра художественной публицистики. Это зарисовки, сделанные во время путешествия или сразу по возвращении домой по свежим впечатлениям» [3]. Замай тэмдэглэлнүүд орёо, шэнжэлхэдэ хэсүү ойлгосо болоно. Иимэ жанрай зохёолнуудые шудалхын тула комплексно хандалга хэрэгтэй гэжэ тэмдэглэгдэнэ. Замай тэмдэглэлнүүдэй олон янзын байдал болон олон янзын шэнжэнүүд, жэшээлбэл, үдэр бүрийн тэмдэглэлэй шэнжын, соёлой, хэлэ бэшэгэй, танин мэдэхын г.м. таланууд орёо лингвокультурогическа асуудал байгуулна. Буряадай аяншалагша эрдэмтын Буда Рабданович Рабдановай «Мүргэлшэнэй замай

тэмдэглэлнүүд» («Путевые заметки богомольца») энэ жанрай мэдээжэ зохёолнуудай нэгэниинь болоно.

Буда Рабданович Рабданов (Рабданай Будда) мүнөөнэй Агын буярадай тойрогой Могойтын аймагай Үрөөнэй сомоной Дэлюун Хүнды гэжэ нютагта 1853 ондо түрэхэн, Сагаангууд угай гарбалтай байхан гэжэ тэмдэглэгдэнэ. Агын приходской хургуули, дараань Нэршүүгэй уездын училищи түгэсөөд, Шэтэдэ хуралсалаа үргэжэлүүлхэн байгаа. Буярад арадайнгаа дунда Буда-багша гэжэ хүндэтэйгөөр хандуулдаг хэн. Юундэб гэхэдэ, тэрэ үедэ арад зоноо гэгээрүүлхын тула эсэшгүйгөөр Агын приходской хургуулида багшаар ажаллахан түүхэтэй. Хэдэн хэлэн дээрэ — монгол, ород, хитад, түбэд, англи хэлэнүүд дээрэ дуугардаг байгаа, энээнэй ашаар 1892-1893 онуудта Хойто ба Дунда Азиин системнэ шэнжэлгэ ябуулхан ород эрдэмтэн Григорий Николаевич Потанинда (1835-1920) оршуулагшаар хүдэлөө. Буда Рабданов мүн лэ 1896-1897 онуудта мэдээжэ эмшэн, дипломат, олониитын ажал ябуулагша Пётр Александрович Бадмаевай (1851-1920) байгуулхан «Жизнь на восточной окраине» гэжэ монгол бэшэгээр түрүүшын сониной редактораар хүдэлхэн байна. Түбэдэй элшэн сайдаар анха түрүүшынхиеэ Санкт-Петербург ерэхэн Агван Доржиевые Буда Рабданов 1898 ондо дахуулхан байна. Гэхэ зуура, Буда Рабдановай наһанайн мэдээжэ үенүүдэй нэгэн гэхэдэ, 1903-1904 онуудта шэнжэлэгшэ Зүүн Түбэдтэ амидаржа, Оросой хаанта уласай Гадаада хэрэгүүдэй яамантай хамта Ородой консульствын Дацзянлу хотодо байгуулагдахан тухай шэнжэлхэн байна. Энэ үедэ эрдэмтэн суута «Мүргэлшэнэй замай тэмдэглэлнүүдые» бэшэхэн, тэрээн соогоо тэрэ нютаг харуулжа, ажаһуугшадай ажабайдал тухай хөөрөжэ, богонихон тайлбаринуудые оруулна [2].

Буда Рабдановай намтар шэнжэлхэн түрүүшын хүнүүдэй нэгэн Даши Шабданович Бубеев (1893-1970) болоно. Шэнжэлэгшэ Агын тойрогой хууринуудаар ябажа, нютагайхиднаа асуужа, буярад эрдэмтэн, аяншалагша тухай нэгэ хэдэн мэдээсэл суглуулхан байна. Энэ материал түүхын эрдэмэй доктор, СО РАН-ай шэнжэлэгшэ Рэгби Ешиевич Пубаеваар (1928-1991) хэрэглэгдэжэ, Буда Рабдановай аяншалгын тэмдэглэлнүүдтэй хамта 1993 оной намар «Буярад үнэн» сониндо Долгор Жугдурова сэтгүүлшэнэй материалтай хамта хэблүүлэгдээ хэн [1].

«Мүргэлшэнэй замай тэмдэглэлнүүд» гурбан хубиһаа бүридэнэ: «Болгоомжотой ябаагүйдэ аргагүй», «Хуулигүй ноён, хориггүй зон», «Худалдаа наймаан, түбэд эхэнэрнүүд».

Замай тэмдэглэлнүүдэй түрүүшын хубида автор түбэд, хитадуудаар тойрогдонхой «миин» мүргэлшэдэй нюдөөр байдал зураглана. Байтараа мүргэлшэдэй үүргэ эли болоно: Хамба Доржиевһаа, тодорхойлжо хэлэбэл, шажанай болон улас түрын ажал ябуулагша Агван Доржиевһаа (1853-1938) Зүүн Түбэдэй Дацзианлу хото ерэхэ тухай захиралта хэгдэнэ. Аяншалгын тэмдэглэлнүүдэй түрүүшын хубинь түүхын ба публицистикын, общественнэ-политическэ текстын шэнжэтэй, эндэ авторай үнэ сэнэй хубилалтанууд болон тэдэнэй шалтагаан тухай бодолнууд, мүн 1893 ондо Г. Н. Потанинтай аяншалһан тухай дурсамжанууд бэшэгдэнхэй. XIX зуун жэлдэ Европын Түбэд Хитадта үзүүлһэн нүлөө тухай баһа дурдагдана — католик шажанай миссионернүүдэй ерэлгэ, христосой шажанай сүмэнүүдэй барилга, шэнэ ерэгшэдэй нютагай ажаһуугшадта доромжолхо хандаса. «Гадаадын гүрэнүүд сооһоо гансал Ород гүрэндэ Далай-лама талархангяар хандадаг гэжэ эндэхи түбэд зон хэлсэнэ [...] Иимэ бодол һасаһаа гарадаг бэшэ аа гү?», — гэжэ Зүүн Түбэдэй улас түрын байдал тухай бодомжолжо бэшэнэ. «Болгоомжотой ябаагүйдэ аргагүй» гэжэ хубинь Дацзянлу ба Ханькоу хотонуудай хоорондохы харилсаа холбоо байгуулха тухайгаар түгэсхэгдэнэ, эндэ автор хоёр хотонуудай хоорондо мэдээсэл дамжуулха аргануудые болон замуудые дэлгэрэнгыгээр харуулна. Тиимэһээ бидэ материал объективнэ ба үргэнөөр үгтэһэн гэжэ ойлгосотой болонобди, энэнь авторай дипломат ажал ябуулгаһаа болоно гэжэ тухайлмаар.

Аяншалгын түүхын хоёрдохы хубинь «Хуулигүй ноён, хориггүй зон» гэжэ эли тодоор публицистическэ шэнжэтэй, эли тодо авторай субъективнэ хараа бодол харуулагдана. Ехэнхи хубидань хөөрөөнэй түхэл, тэрээн соо автор тэрэ үеын байдалда өөрынгөө хандаса сэхэ бэшэ аргаар мэдүүлнэ: «Түбэдэй тайжа хүни ами наһандаа хоролхохо эрхэгүй гэжэ нэрэтэй аад лэ, дураараа аашалдаг лэ юм ха даа [...]» Удаань автор Дацзянлу хотын сэрэгэй засаглалые болон сэрэгшэн хитад христианай хоорондохы наншалдаан тухай нэгэ ушар тухай зураглана, тэдэнэй зүрилдөөн гадаада христиануудай хүсэнүүдэй нүлөөнһөө боложо шийдхэгдэжэ шадаагүй. Энэ хэһэгтэ автор ажаглагшын үүргэ дүүргэжэ, хоёр нийгэмэй нэгэнүүдэй хоорондохы харилсаа үйлэ тухай мэдээсэл үгэнэ, энэнь замай

тэмдэглэлнүүдые общественнэ-политическэ гэжэ тодорхойлхо боломжо үгэнэ.

«Худалдаа наймаан, түбэд эхэнэрнүүд» гэхэн замай тэмдэглэлэй гурбадахи хуби соо Зүүн Түбэдэй ажагуугшадай үдэр бүрийн ажабайдал, өөһэдынгөө бэсэ даадаг түбэд эхэнэрнүүд, сай үйлэдбэрилгэ, худалдаа наймаан тухай хэлэгдэнэ. Тиыхэдэ автор Хитадай тэрэ үеын түбэдүүдтэ үзүүлхэн нүлөөн тухай — хитадуудай хуурижахан тухай, удаань болоһон шуһа хубилалга, үндэһэн арадай хада уула, сүл губи руу нүүлгэгдэһэн тухай бэшэнэ. Дневнигэй энэ хубида мүн лэ түбэд соёл, илангаяа түбэд эхэнэрнүүд тухай хэлэгдэнэ. Автор иигэжэ бэшэнэ: «Түбэд эхэнэрнүүд энэ хотодо түрүү хуури эзэлдэг зон болонхой. Бүхы юумые эдэнэр гартаа абанхай. Наймаашье эрхилэдэг, тэрэнэй налог татадаг, тиигэжэ хэмгүй ехэ мүнгэ суглуулдаг болоо ха». Тэмдэглэлнүүдэй гурбадахи хубинь түбэд эмэ, эрэтэшүүлэй хоорондох хандал, түхэл шарай дэлгэрэнгыгээр автор зураглана: «Гоёор хубсалһан, эрхи гартаа бариһан бараг янзын түбэд һамгые хотын үйлсэдэ хаража болоно. Шэхэндээ томо гэгшын алтан һийхэтэй, үнгэтэ эрдэни шулуу хуулгаһан томо гоёолто үбсүүндээ хадхаһан — иимэ гоё һамганай хойноһоонь, хэдэн алхамай газарта ара тээнэ, гүрэхэн гээгээрээ тархья ороһон үндэр томо бээтэй түбэд хүн гэшхэлхэ юм», удаань авторы байрлажа байһан гэрэй эзэнэй гэрэй эзэн эхэнэртэ хандаса тухай хэлэгдэнэ. Эдэ хэһэгүүд аяншалгын тэмдэглэлэй этнографическа шэнжые дурадхана.

Түгэсхэлдэнь, Буда Рабдановай «Мүргэлшэнэй замай тэмдэглэлнүүд» гэхэн зохёолой онсо шэнжые тэмдэглэхэ хүсэлтэйб — энэ хадаа очеркын шэнжэтэй түүхын ба публицистикын маягууд, этнографиин ба соёл шудалалгын элементнүүдтэй ниигэм болон улас түрын маягуудай согсолбори гэжэ нэрлэмээр. Буриадай эрдэмтын болон аяншалагшын замай тэмдэглэлнүүдые эртэ үеын буриад уран зохёолой дабтагдашагүй онсо шэнжэтэй зохёол гэжэ тэмдэглэжэ болоно.

Литература

1. Аюшеева М. В. Археографическое описание коллекции Даши Бубеева в фондах Центра восточных рукописей и ксилографов ИМБТ СО РАН // Вестник Бурятского научного центра Сибирского отделения Российской академии наук. 2020. № 4 (40). С. 98–104.

2. Махатов В. Б. Буряад уран зохёолой түүхэнээ. Урданай найруулга-нууд. Улаан-Үдэ, 2000.

3. Михеева Л. Н., Антипина Е. С. Путевые заметки: признаки дневникового жанра // Медиалингвистика. 2014. № 33. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/putevye-zametki-priznaki-dnevnikovogo-zhanra> (дата обращения: 22.10.2025).

4. Алтан гадахан: Хубисхалай урда тээхи буряад уран зохёолоор дунда хургуулийн 9-10-дахи классудта үзэхэ хрестомати / Авт.-соголб. В. Б. Махатов, Х. Г. Цыденова. Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2008. 396 х.

STYLISTIC FEATURES OF THE TRAVEL DIARY
OF THE BURYAT SCHOLAR AND TRAVELER BUDA RABDANOV
"TRAVEL NOTES OF A PILGRIM"

Choyzhamso B. Balzhaev

Student Higher School of Buryat Language and Literature,
Dorzhi Banzarov Buryat State University
Ulan-Ude
choijamso@yandex.ru

Research supervisor

Larisa Ts. Khalharova

Candidate of Philology, Associate Professor
Buryat State University named after Dorzhi Banzarov
gloria_66@mail.ru

Abstract. The article examines the stylistic features of the notes of the Buryat scientist and traveler Buda Rabdanov (1853-1923) "Travel Notes of a Pilgrim"

Keywords: Buryat literature, travel notes genre, Buda Rabdanov, stylistic features.

МОНГОЛ АРАДУУДАЙ ҮРЭЭЛНҮҮДЭЙ ХЭЛЭНДЭ ХАРША УДХАТАЙ ҮГЭНҮҮДЫЕ ХЭРЭГЛЭЛГЭ

© **Булгутова Арюна Батожаргаловна**

Буряад хэлэн ба уран зохиолой
дээдын хургуулийн магистрант
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан-Үдэ хото
arunabul@yandex.ru

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

© **Будажанова Лариса Батуевна**

хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
budlara@mail.ru

Тобшо удха. Тус статьяда монгол арадуудай үрээлнүүдэй хэлэндэ харша удхатай үгэнүүдые хэрэглэлгэ тухай хэлэгдэнэ. Харша удхатай үгэнүүд үрээлнүүдэй хэлэндэ ямаршые хэлэлгын хуби байжа болодог. Эгээ элбэгээр юумэнэй нэрэнүүдтэ, тэрэ тоодо түрэл гаралай нэрэнүүдтэ хабаадана. Тиибэшые бусад хэлэлгын хубинуудта: тэмдэгэй нэрэнүүдтэ, үйлэ үгэнүүдтэ дайралдана.

Шухала үгэнүүд: монгол хэлэнүүд, харша удхатай үгэнүүд, үрээлнүүдэй хэлэн.

Эртэ урда сагһаа нааша монгол арад зон үрээлэй алтан үгэнүүдтэ онсо удха үгэдэг. Үрээлэй үгэнүүд шэдитэ хүсэтэй, бэлигтэй, хүнэй амидаралай замда туһалха аргатай гэжэ тоосогдодог. Монгол угсаатанда бэе бээдээ дэлхэйн хайн хайхание, зол жаргал, амжалта, илалта, элүүр мэндые хүсэхэ хайхан ёһо заншал бии.

Буряад хэлэндэ *үрээл* гү, али *юрөөл* гэжэ нэрлэгдэдэг. Мүнөө үедэ энэ хоёр ойлголтые хубаадаг болоһон: юрөөлын нүгшэһэн хүнэй хойто наһандаа буянтай түрэлөө олохыень түлөө зальбарал-юрөөлдэ хамаатай.

Халимаг хэлэн дээрэ *йөрөл* гэжэ нэрлэдэг.

Халха монголнуудта — *ерөөл*, заримдаа *ерөөл-магтаал*. Магтаалнь томоор хэлэгдэдэг. Магтаал уншахадаа хэн нэгэниие гү,

али алибаа юумые магтажа, найшаажа үрээлэй үгэнүүдые нэмэжэ хэлэдэг.

Үрээлнүүд баяр нааданай хэмжээндэ, жэшээн, хурим, ойн баярта; шажан мүргэлэй заншалнуудта, жэшээн: гал тахиха, обоо тахиха ёһонуудай үедэ хэлэгдэдэг. Үндэһэн мүрысөөн, нааданда хэлэгдэдэг үрээл-магтаалнууд бии. Жэшээн «мориной соло» гү, али «бүхын соло».

Мүн баһа гэр байратай холбоотой үрээлнүүд бии: *«шэнэ гэрэй үрээл»*, *“һун архиин үрээл”* гэхэ мэтэ.

Захирхан шэнжэтэй үрээлнүүд бии, жэшээн: аба эжны гэрһээ холо һурахаяа гү, али арми албанда ябахаяа байһан хүүгэдтээ заатагүй амжалта, эхэ эсэгынгээ нэрэ үргэлэжэлүүлжэ, элүүр мэндэ, гэмгүй нютагаа бусахань болтогой гэжэ хүсэдэг.

Үрээлнүүдые хүлээн абаха журам байдаг. Юрөөлые захирхан дүрээр хэлэгдэһэн үгэнүүдээр дүүргэхэ заншалтай. Буриад арад зон «болтогой!», “ама найта үрээл болтогой!” гээд хэлэдэг. Харин Эрхүү можын буриаднуудта «яалай» гэхэн үгэ хэрэглэгдэдэг.

Халимаг арад зон үрээлээ тогтоохын түлөө “йөрөл шингтхэ!”, “тийгтхэ!”, “йөрөл буттхэ!” гээд хэлэдэг.

Халха монголнууд альгаараа дээшэнь гараа урдаа үргэжэ, нар зүб тойруулжа гурба дахин «хурай» гэжэ хэлээд, ерөөлын найхан үгэнүүдые өөртөө тогтоодог заншалтай.

Үрээлдэ харша удхатай үгэнүүдые хэрэглэлгэ.

Ямар нэгэ юумэнэй гү, али үзэгдэлэй тан ондоо эсэргүү удхата үгые харша удхатай үгэ гэдэг. Энэ үгэнүүд хэлэлгэ дотор юумэнүүдые болон үзэгдэлнүүдые зэргэсүүлэн гү, ари зүрхүүлэн хаража, бүри уран гоё болгохын тула хэрэглэгдэнэ [5].

Монгол угсаатанай үрээлнүүдтэ хэлэгдэдэг харша удхатай үгэнүүд иимэ хэлэлгын хубинууд байжа болодог:

1. Юумэнэй нэрэ.

Буриад үрээлнүүдтэ: *баабай — эжы, хүбүүд — басагад, таабай - төөдэй, эгэшэ — дүү, хүбүүн — хүүхэн, үрхэ — үүдэн, багашуул — ахашуул, огторгой — дэлхэй.*

Табин улаан ашанарайнгаа
Таабайнь боложо жаргагты!

Наян наартай зээнэрэйнгээ
Төөдэйн боложо жаргагты!

Монгол ерөөлнүүдтэ: *хөгшид өвгөд — хүүхэд багачууд, өвөл — зун, хавар — намар, нар — сар, эх — эцэс, эр — эм, аав — ээж.*

Өвөлгүй зунаараа,
Хаваргүй намраараа,
Мал малаар баян,
Идээ шимээр бялхуун,

...

Энх мөнхийн удаан жаргал
Эдэлж явах болтугай!

Хальмаг арад зоной үрээлнүүдтэ: *эк — эцг, ээж — аав, эгчнр — дүүнр, аавнр — ээжнр, теңгр — назр, көвүн — күүкн.*

Көкрсн тенгр дор,
Көрстэ назр деер,
Көкрж урхсн ноһан мет,
Көөрк энкр мана көвүн күүкн хойр
Нег-негнәннь седкл медлцж,
Нег-негән күндлж,
Нег жирһлин хаалһар йовж,
Ниитэ өрк-бүл болтха!

2. Тэмдэгэй нэрэ- антонимууд.

Буряад үрээлнүүдтэ: *залуу — хүгшэн, һайн һайхан — муу муухай, хара — сагаан, үндэр — набтар гэхэ мэтэ.*

*Һайн һайханаа орхингүй,
Муу муухайда дүтэлэнгүй,
Сэхэ урагшаа дабшажа,
Сэбэр агаараар амилжа,
Үнэн сэхэ ябаарай.*

Монгол ерөөлнүүдтэ: *өндөр — нам, буруу- зөв, хар — цагаан, сайн — муу гэхэ мэтэ.*

Бургасан модыг булзан сүлжэн,
Буга хандагайн арьсаар
Буруу зөвгүй товчлож хийгсэн
Бүгд олны хүрээлэн бологсон
Хаядань мялаая.

Хальмаг арад зоной үрээлнүүдтэ: *муу — сэн, барун — зүн, өндр — намтр гэхэ мэтэ.*

Кен-негнэннь мууһинь дарж,
Кен-негнэннь сээһинь өргж,
Ө-өшэн, һундл уга,
Ниицэтэ сээхн өмнкэн хээрлж,
Сэн жирһлинтн цаг ирхиг,
Амулн, өнр өсхитн
Үнн седклэсн йөрөжэнэвидн!

3. Наречи- антонимууд.

Буряад үреэлнүүдтэ: *Зосоо-газаа, урдуур -хойгуур* гэхэ мэтэ.

Зосоогоо зоболонгүй,

Газаагаа гасалангүй,

Үндэр наһандаа үбшэ үзэнгүй,

Ная хүрэхэдэтнай

Найрлахамнай болтогой!

Монгол ерөөлнүүдтэ: *хойгуур — урдуур, холо — ойр, наана — цаана, хойд хормойд — урд энгэрт — дотоод энгэрт, хойд — урд* гэхэ мэтэ.

Хойд хормойд нь

Хонь ямаа гишгэж,

Урд энгэрт нь

Унага даага гишгэж,

Дотоод энгэрт нь

Тос өөх нялзаж яваарай!

Хальмаг үреэлнүүдтэ: *деертн — дортн, өмнөһүр — ардахүр, дораһүр- деегүр.*

Үүдэртн эмтн орж,
Өркэртн утан бүргж,
Өмнөһүртн һарсн эмтн
Өөкн-тосар билгж,
Ардахүртн һарсн эмтн
Өэрг-чигэһэр билгж,
Тиим байн кишгтэ
Бүүр болтха!
Йөрэл бүтхэ!
Йөрэл бүтхэ!
Йөрэл бүтхэ!

4. Глагол — антонимууд.

Буряад үрээлнүүдтэ: *гараха — орохо, бодохо — унтаха* гэхэ мэтэ.

Үглөөнийнь *эртэ* бодоорой,

Үдэшэнийнь *орой* унтаарай.

Гарахада гарзагүй,

Ороходо олзотой ябагты.

Монгол ерөөлнүүдтэ: *гарах — орох, явах — суух* гэхэ мэтэ.

Явсан газар нь туяа цацарч,

Суусан газар нь цэцэг ургамаар,

Шинэ соёлын түлхүүр болсон

Шилдэг малчин эмэгтэй нэг юм байна.

Хальмаг үрээлнүүдтэ: *оржс — харч, бээх — суух* гэхэ мэтэ.

Бээсэрн байн болж,
Суусарн өнр болж,
Нег-негэн тевчж,
Нег-негндэн орлцж,
Ут нас наслж,
Утьлта жирһл эдлж,
Нарн мет герлтж,
Намч мет делгрж,
Үрглжд эрүл-менд,
Үрн-саднаннь жирһл үзж,
Үүнэс үлү сээхн,
Уулын чолун мет,
Бат худнр болый!

Үрээлнүүд хайн юумэнэй бээлэгдэхэнь болтогой гэхэн хүсэлэй үгэнүүдтэй. Монгол арад зон үрээлнүүдэй гайхамшаг шэдидэ этигдэг.

Үрээлнүүдтэ монгол угсаатанай бүхы түүхэ элирнэ. Дээрэ дурдаһан жэшээнүүд буряад, монгол болон хальмагуудай үрээлнүүд бэе бээтэйгээ дүтэрхы, холбоотой, хоорондоо нэбтэрэн орожо байһые харуулна. Монгол арадуудай үрээлнүүд монгол хэлэнүүдые шудалхада ехэ удха шанартай гэжэ ханагдана.

Хэрэглэхэн номууд:

1. Памятники фольклора монгольских народов: Т. IX: Благопожелания / гл. ред. Н. Ц. Биткеев, А. Н. Биткеева; сост. Н.Ц. Биткеев, А.Н. Биткеева, С.Д. Гымпилова, Т. Баясгалан. Москва: ИМЛИ РАН, 2023.

2. 500 үрээлнүүд, юрөөлнүүд / бурятские благопожелания: сборник / сост. Д.-Д. Болотов, О.Б. Дамдинжапова. Улан-Удэ: НоваПринт, 2017.

3. Баргу үрээл магтаал (на старописьменном языке) / составление Чармайлт. Тунляо, 2017.

4. Арадай аман зохёолой уншаха бэшэг (на старописьменном языке) / Р. Чүлтэмсүрэн. Улаанбаатар: Монгол улсын шинжлэх ухаан боловсролын яам, 1996.

5. Бабуев С. Д. Буряад үрээлнүүдэй хэлэнэй онсо шэнжэнүүд. Улан-Удэ, 2015. 96 с.

THE USE OF ANTONYMS IN THE LANGUAGE OF GOOD WISHES OF THE MONGOLIAN PEOPLES

Aryuna B. Bulgutova

Master's student

Higher School of Buryat Language and Literature,

Dorzhi Banzarov Buryat State University

Ulan-Ude

arunabul@yandex.ru

Research supervisor

Larisa B. Budazhapova

Candidate of Philology, Associate Professor

Buryat State University named after Dorzhi Banzarov

budlara@mail.ru

Abstract. This article examines the use of antonyms in the Mongolian language of good wishes. Antonyms in the language of good wishes are found in all parts of speech. They are most frequently used in nouns denoting kinship, as well as in adjectives and verbs.

Keywords: Mongolian languages, antonyms, the language of good wishes.

.

**МЭДЭЭСЭЛЭЙ ТЭМДЭГЛЭЛЭЙ ТЕКСТЫН ОНСО
ШЭНЖЭНҮҮД (мэдээсэл тараадаг электрон
хэрэгсэлнүүдэй материалаар)**

© **Буянтуева Дари Андреевна**

Буряад хэлэн ба уран зохиолой
дээдын хургуулийн оюутан
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан-Үдэ хото
dari_buya@mail.ru

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

© **Цырендоржиева Байрма Дамбиевна**

Буряад хэлэнэй ба зааха онол аргын
тэнхимэй эрхилэгшэ
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
bairma_11@mail.ru

Тобшо удха. Тус статья соо буряад хэлэн дээрэ мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдэй хэблэлэй ба электронно мэдээсэлэй тэмдэглэлэй текстын онсо шэнжэнүүд хараалагдана. «Буряад Үнэн», «Буряад ТВ», «Буряад ФМ»-дэ тамирай сэдэбээр хэблэгдэһэн текстнүүд хэлэнэй зэргэсүүлгын анализ хэгдэнхэй. Тиихэдээ 5 талаһаа текстнүүд шэнжэлэгдээ: үгын ба мэдүүлэлэй тоо, гаршаг, түрүүшын ба һүүлшын мэдүүлэлэй удха, деепричастна ба причастна дахуулалнууд, баримта гаршаг /текст соо үгтэнхэй. Энээн дээрэһээ мэдээсэлэй сээжэ ба хэблэлэй текстнүүдэй илгаанууд элирүүлэгдээ: хэмжээнэй, байгуулгын, мэдүүлэлнүүдэй удхын, байгуулгын, гаршагай, авторай хандасын г.м.

Шухала үгэнүүд: текст, мэдээсэлэй тэмдэглэл, электрон хэрэгсэл, гаршаг, синтаксическа онсо шэнжэнүүд.

Буряад хэлэндэ публицистическа стиль эгээ хүгжэнги стильнүүдэй нэгэн юм. Г. Я. Солганик эрдэмтэнэй тэмдэглэлээр публицистическа стиль хадаа мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдэй, политикада, зоной урда үгэ хэлэхэдэ гэхэ мэтэ ниитын ушарта хэрэглэгдэдэг. Тиихэдээ гол зорилгонь юумэ мэдээсэхэ, уншагшадые,

харагшадые, шагнагшадые идхажа үгэдөө оруулха, тэдэндэ нүлөөлхэ [6]. Е. В. Ахмадулинай хэлэлхээр, мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүд (МТХ) — тусхай мэдээсэл болбосоруулдаг гээшэ (сонин, сэдхүүл, радио болон теледамжуулга б.б.), нийгэмдэ шухала мэдээсэл үргэн дэбисхэрээр дэлгэрүүлдэг, дамжуулдаг. Тиигээд МТХ хоёр ехэ бүлэг боложо хубаардаг (Схемэ 1 харагты) [3].

Схемэ 1

Мүнөө сагай онсо шэнжэ нэрлэбэл, ехэнхи хэблэдэг МТХ электронно түхэлтэй (сонин, ТВ, радио, хэрэгсэл бүхэнөөрын онлайн-нөөсэтэй, тиихэдээ мэдээсэл дамжуулха түхэлнүүд бүри үргэдэнхэй. «Буряад Үнэн» (хэблэлэй: сонин), «Буряад ТВ» (электронно: телевидени), «Буряад ФМ» (электронно: радио) гэхэн гурбан олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдтэ тамирай дамжуулгын хубида хэблэгдэһэн буряад хэлэн дээрэ үгтэһэн текстнүүдые энэ статья соо шэнжэлнэбди.

Л. В. Шибаевайгай ханамжаар, олон янзын публицистическэ жанрнуудай онсо шэнжэ багтааһан жанр хадаа мэдээсэлэй тэмдэглэл (тэмдэглэл) болоно. Тэмдэглэлэй гол зорилгонь нийгэмдэ болоһон үйлэ хэрэгыг шууд түргэн ба зүбөөр дамжуулха зуураа *хэн? юу? хаана? хэзээ?* гэхэн асуудалнуудта харюусаха [7]. Тус багахан шэнжэлэлгын зорилго хадаа олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдэй материалнуудые хэрэглэн, мэдээсэлэй тэмдэглэлэй хэлэнэйталааронсо шэнжэнүүдые элирүүлжэ, түхэлһөөнь (хэблэгдэһэн гү, али сээжэ) дулдыдана гү гэжэ хараха болонобди.

Мэдээсэлэй тэмдэглэлэй текстын онсо шэнжэ илгаруулхын тула «Тамир» гэхэн сэдбээр 5 текст шэлэһэн байнабди:

– Эхэнэрнүүдэй дунда сүлөөтэ барилдаагаар Европын чемпионатта Должон Цынгуйвай илалта туйлаһандань 3 мэдээсэлэй текст зорюулагдана — «Буряад Үнэн», «Буряад ТВ», «Буряад ФМ».

– 2 мэдээсэлэй текст Ирина Цыдеевагай СНГ-гэй эхэнэрнүүдэй дунда сүлөөтэ барилдаагаар чемпионатта илалта шүүхэндэнь зорюулагдана (Должон Цынгуева тухай сээжэ текст «Буряад ТВ-дэ» үгы байгаа, Ирина Цыдеева тухай Буряад ФМ-дэ, Буряад Үнэндэ үгы байгаа).

Шэнжэлгэ хэхэдээ, текстын зэргэсүүлгэ 5 талаһаа хэрэглэгдээ:

1. Үгын ба мэдүүлэлэй тоо.
2. Гаршаг.
3. Түрүүшын ба һүүлшын мэдүүлэл
4. Деепричастна ба причастна дахуулалнууд
5. Баримта гаршаг/текст соо үгтэнхэй.

Зэргэсүүлгын дүнгүүдыень доро дурадханабди.

1.Үгын ба мэдүүлэлэй тоогоор: Должон Цынгуева тухай — «Буряад Үнэн» (хэблэгдэһэн) — 185 үгэ, 17 мэдүүлэл; «Буряад ТВ» (хэблэгдэһэн) — 118 үгэ, 10 мэдүүлэл; «Буряад ФМ» (сээжэ) — 47 үгэ, 4 мэдүүлэл.

Ирина Цыдеева тухай –«Буряад ТВ» (сээжэ) — 61 үгэ, 6 мэдүүлэл; «Буряад ТВ» (хэблэгдэһэн) — 15 үгэ, 1 мэдүүлэл.

Хараад үзэхэдэ, хэблэгдэһэн текстнүүд үгыншые, мэдүүлэлэйшые тоогоор ута байна. Сээжэ текстнүүд тобшо гэжэ тэмдэглэе. Ирина Цыдеева тухай «Буряад ТВ-гэй» хэблэгдэһэн текст богонихон байна, юундэб гэхэдэ энэ текст видео мэдээсэлэй (сээжэ текстын) под-водко болоно, хүнэй һонирхол татахын тула. Тиихэдээ «БуряадТВ»-дэ үгтэһэн сээжэ текст хэблэгдэһэн текстһээ ута гэжэ анхархаар.

2. Гаршаг: Должон Цынгуева тухай — «Буряад Үнэн» (хэблэгдэһэн) бии; «Буряад ТВ» (хэблэгдэһэн) бии; «Буряад ФМ» (сээжэ) — үгы. Ирина Цыдеева тухай — «Буряад ТВ» (сээжэ) — үгы; «Буряад ТВ» (хэблэгдэһэн) бии.

Хэблэгдэһэн текст бүхэн гаршагтай үгтэнхэй, харин сээжэ текстнүүд гаршаггүй дамжуулагдадаг байна гэжэ онсолхоор.

3. Түрүүшын (т.м.) ба һүүлшын (һ.м.) мэдүүлэл: Должон Цынгуева тухай — «Буряад Үнэн» (хэблэгдэһэн) — т.м. соо ямар үйлэ, хаана, хэзээ болооб гэжэ хэлэгдэнэ, һ.м. соо хэд, юу, яагааб гэжэ хэлэгдэнэ; «Буряад ТВ» (хэблэгдэһэн) — т.м. соо хэн, хаана, юу, яагаа гэжэ хэлэгдэнэ, һ.м. соо хэзээ, хэн, ямар юумэндэ, яагааб гэжэ хэлэгдэнэ; «Буряад ФМ» (сээжэ) — т.м. соо хэн, хаанахи, хаана, ямар юумэндэ, яагаа гэжэ хэлэгдэнэ, һ.м. соо авторы сэгнэлтэ харагдана. Ирина Цыдеева тухай — «Буряад ТВ» (сээжэ) — т.м. соо ямар, хэнэй, юунэй, ямар юумэн, яагаа гэжэ хэлэгдэнэ, һ.м. соо ав-

торай бии байһыень харанабди; «Буряд ТВ» (хэблэгдэһэн) — ганса мэдүүлэлһээ бүридэнэ, сээжэ текстын түрүүшын мэдүүлэл болоно.

Хэблэгдэһэн текснүүдэй т.м. ба н. м. адлирхуу, классическа байгуулгатай — текстын эхиндэ хэзээ хаа юун болооб гэжэ хөөрэнэ. Сээжэ текснүүдэй т.м. энээндэ адлирхуу, харин н.м. соо авторска хандаса бии болоно. Энэ талаараа «Буряд ТВ»-дэ хэблэгдэһэн текст онсо нуури эзэлнэ, юуб гэбэл нэгэл мэдүүлэлһээ бүридэһэн мэдээсэл байна.

4. Деепричастна ба причастна дахуулалнууд: Должон Цыгуева тухай — «Буряд Үнэн» (хэблэгдэһэн) — 3 деепр., 1 прич.; «Буряд ТВ» (хэблэгдэһэн) — 1 деепр., 1 прич.; «Буряд ФМ» (сээжэ) — 1 деепр. Ирина Цыдеева тухай — «Буряд ТВ» (сээжэ) — 1 деепр.; «Буряд ТВ» (хэблэгдэһэн) — үгы.

Дахуулал хэрэглэхэ талаар «Буряд үнэн» соо текст соонь олоор оруулагдана гэжэ тобшолхоор. Бусад МТХ үсөөн хэрэглэнэ.

5. Баримта мэдээсэлэй гаршаг/текст соо үгтэнхэй: Должон Цыгуева тухай — «Буряд Үнэн» (хэблэгдэһэн) — гаршаг ба текст соо; «Буряд ТВ» (хэблэгдэһэн) — гаршаг ба түрүүшын мэдүүлэл соо; «Буряд ФМ» (сээжэ) — түрүүшын мэдүүлэл соо. Ирина Цыдеева тухай — «Буряд ТВ» (сээжэ) — түрүүшын мэдүүлэл соо; «Буряд ТВ» (хэблэгдэһэн) — гаршаг ба түрүүшын мэдүүлэл соо.

Баримтанууд нэн түрүүн хэблэгдэһэн текст соошье, гаршаг соошье үгтэнэ. Харин Буряд ТВ, Буряд ФМ баримтануудые сээжэ текст соол үгэдэг байна.

Зэргэсүүлгын шэнжэлгын дүнгүүд согсологдоод, 1-дэхи таблица соо үгтэнхэй.

Таблица 1

МТХ	Буряд Үнэн (Должон Цыгуева)	Буряд ТВ (Должон Цыгуева)	БурядФМ (Должон Цыгуева)	БурядТВ (Ирина Цы- деева)	Буряд ТВ (Ирина Цыдеева)
Һара/үдэр (хэзээ гарааб)	2025 оной июлиин 9	2025 оной июлиин 9	2025 оной июлиин 20	2025 оной октябрийн 11	2025 оной октябрийн 11
Нөөсэ	Электронно	Электронно	Электронно	Электронно	Электронно
Түхэл	Хэблэгдэһэн	Хэблэгдэһэн	Сээжэ	Сээжэ	Хэблэгдэһэн
Үгнүүдэй тоо	185	118	47	61	15
Мэдүүлэлнүүд эй тоо	17	10	4	6	1
Мэдүүлэлэй байгуулга	Мэдүүлэлнү үд 10-12	Ехэнхи мэдүүлэлнү	Мэдүүлэлнү үд 10-12	Мэдүүлэлнү үд 6-12	Мэдүүлэл соо 15 үгэ

	үгзһөө бүридэнэ	үд 8-9 үгзһөө бүридэнэ	үгзһөө бүридэнэ	үгзһөө бүридэнэ	
Дахуулай бии/үгы	4 оборот (3 деепр., 1 прич.)	2 оборот (1 прич., 1 деепр.)	1 оборот (дееприча- стна)	1 оборот (дееприча- стна)	-
Гаршаг	«Дахинаа Должон»	«Эдир та- миршаниие утгалга»	-	-	«Алтан ме- даль»
Баримта тэм- дэглэлгэ (гаршаг соо/ текст соо)	Гаршаг соо	Гаршаг соо	Текст соо (юундэб гэхэдэ гаршаггүй)	Текст соо (юундэб гэхэдэ гаршаггүй)	Гаршаг ба текст соо
Түрүүшын мэдүүлэл	Хэзээ? Хэд? Хаана? Яа- гаа? Гэһэн асуудал- нуудта ха- рюусана — Хэзээ үнгэрһэн, ямар хүнүүд хаана юу хэһэн тухай хэлэгдэнэ	Хэн? Хаанаһаа? Юундэ? Яагаа? Гэһэн асуу- далнуудта харюусана- мэдээсэлэй дүнгүүд тухай хэ- лэгдэнэ	Хэн? Ямар? Юундэ? Яагаа? Гэһэн асуудал- нуудта ха- рюусана — мэдээсэлэй дүнгүүд тухай хэ- лэгдэнэ	Хэн? Хаана? Юу? Яагаа? Юу хээ? Гэһэн асуу- далнуудта харюусана — мэдээсэ- лэй илагша тухай хэ- лэгдэнэ	Хэн? Хаана? Юу? Яагаа? Юу хээ? Гэһэн асуу- далнуудта харюусана — мэдээсэ- лэй илагша тухай хэ- лэгдэнэ
Һүүлшын мэдүүлэл	Хэд? Юу? Хайшаа? Гэһэн асуу- далнуудта харюусана — бусад тамиршад тухай хэлэгдэнэ	Хэзээ? Хэн? Хаана? Юу? Гэһэн асуу- далнуудта харюусана — ондоо тамиршан тухай хэлэгдэнэ	Асуудал дээрэ ха- рюусана- гүй. Авторай сэгнэлтэтэй. Мэдээсэлэй тэмдэглэлэй текстнүүдтэ жэшээтэ бэшэ	Асуудал дээрэ харюусанагү й. Мэдээсэ- лэй тэмдэг- лэлэй текстнүүдтэ жэшээтэ бэшэ.	-

Үнгэргэһэн шэнжэлгын дүнгөөр иимэ тобшолол хэхээр байна:

1. Хэблэгдэһэн текстнүүд сээжэ текстнүүдһээ анханһаа ута байдаг. Сээжэ ба хэблэгдэһэн текстнүүдэй онсо шэнжэ гэхэдэ, аман хэлэлгэ богонихон, тодорхой байха ёһотой, мэдээсэлэй баримта тобшохоноор дамжуулна, харин бэшэмэл текст дэлгэрэнгыгээр мэдээсэһэнэ, юундэб гэхэдэ уншагша өөрын дураараа хэды соо уншахаб гэжэ өөрөө шэлэнэ.

2. Гаршаг ганса хэблэгдэһэн текстнүүдтэ байна. Сээжэ текстнүүдтэ гаршагай орондо түрүүшын мэдүүлэл соо гол мэдээсэлүгтэнэ: хэн, хаана, ямар дүндэ хүртөөб.

3. Бүхы текстнүүд соо объективность харагдана, харин сээжэ текстнүүдтэ авторай бии байһыень ба хандасань харагдана.

4. Бүхы текстнүүдэй түрүүшын мэдүүлэл соо *хэн? хаана? юун?* хээээ?гэһэн асуудалнуудта харюусана, мэдээсэлэй байгуулгын дүримөөр бэшэгдэнхэй. «Буряад Үнэн»-дэ түрүүшын мэдүүлэл соо хэмжээ ябуулгын газар тухай бэшэнэ(удаадахи мэдүүлэлнүүд соо бармтанууд тайлбарилагдана), харин «Буряад ТВ» ба «Буряад ФМ-дэ»түрүүшын мэдүүлэл соо герой болон үрэ дүн нэрлэгдэнэ.

5. Хэблэгдэһэн текстнүүдэй мэдүүлэлнүүд бүри орёо байгуулгатай: «Буряад Үнэн» 4 дахуулалтай; сээжэ текстнүүд 1 деепричастна дахуулалтай, тиимэһээ шагнаад ойлгоходо, хүнгэн болоно.

6. «Буряад Үнэн» ба «Буряад ТВ» нэгэ үдэртэ мэдээсэл шууд дамжуулаа, «Буряад ФМ» 11 үдэрэй һүүлтээд, юундэб гэхэдэ радиодо аймаг бүхэн өөрын үдэртэ мэдээсэлээ гаргадаг.

Шэнжэлэлгын дүнгөөр, буряад хэлэн дээрэ гарадаг олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдтэ тэмдэглэлэй текстнүүд уншагшадай, харагшадай ба шагнагшадай түхэлдэ тааруулагдана. Хэблэгдэһэн текстнүүд үргэн дэлисэтэй, орёо синтаксическа байгуулгатай, тодорхой найруулгатай (гаршаг + баримта + дэлгэрэнгы + тобшолол) онсо илгардаг. Сээжэ текстнүүд богонихон, авторай сэгнэлтэтэй, хандасатай, юрэнхышэг байгуулгатай, гаршаггүй байдаг байна гэжэ элирүүлэгдээ.

Эдэ илгаанууд буряад хэлэн дээрэ сээжэ болон хэблэгдэһэн мэдээсэлэй тэмдэглэлнүүд олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдэй түхэл болон тусхай хэлэнэй кодоор тодорхойлогдодог нягта стилистическэ болон композиционно шэнжэтэй байһые батална.

Литература

1. Алексеев К. А., Ильченко С. Н. Спортивная журналистика: учебник для магистров. Москва: Юрайт, 2013. 427 с.

2. Амзин А. Новостная интернет-журналистика: учебное пособие для студентов вузов. Москва: Аспект Пресс, 2012. 143 с.

3. Ахмадулин Е. В. Основы теории и журналистики: учебник и практикум для вузов. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Юрайт, 2025. 286 с.

4. Богуславская В. В. Моделирование текста: лингвосоциокультурная концепция: Анализ журналистских текстов. 2-е изд. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008. 280 с.

5. Кахужева (тхабисимова) Замира Геннадьевна Лингвостилистические особенности новостной заметки // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. 2. Филология и искусствоведение. 2012. № 1. С. 201–205.

6. Солганик Г. Я. Стилистика текста: учебное пособие. 12-е изд. Москва: ФЛИНТА, 2015. 256 с.

7. Шибаева Л. В. Жанры печатной журналистики и малые форматы / Л. В. Шибаева // Вопросы энциклопедистики. 2020. № 1(3). С. 93–95.

FEATURES OF NEWS REPORTS: A STUDY BASED ON ELECTRONIC MEDIA MATERIALS

Dari A. Buyantueva

Student Higher School of Buryat Language and Literature,

Dorzhi Banzarov Buryat State University

Ulan-Ude

dari_buya@mail.ru

Research supervisor

Bairma D. Tsyrendorzhieva

Head of the Department of Buryat

Language and Teaching Methods

Candidate of Philology, Associate Professor

Buryat State University named after Dorzhi Banzarov

bairma_11@mail.ru

Abstract. The article examines the features of news reports in the context of electronic and print mass media operating in the Buryat language. A comparative analysis is conducted on texts covering sports topics, published by Buryaad Ünen, Buryaad TV, and Buryaad FM. Particular attention is given to the structural, lexical-grammatical, and compositional characteristics of news reports, including word count, sentence count, use of headlines, methods of information delivery, degree of objectivity, and presence of authorial evaluation. The study identifies significant differences between oral and written forms of news presentation.

Keywords: text, information note, electronic media, title, syntactic features.

БУРЯАД ХЭЛЭНЭЙ ХЭШЭЭЛДЭ 4-ДЭХИ КЛАССАЙ БУРАГШАДАЙ ГРАММАТИЧЕСКА ДАДАЛ ХҮГЖӨӨЛГЭ

© **Буянтueva Людмила Владимировна**
оюутан, Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан-Үдэ хото
buyantueva.luda2003@gmail.com

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ
Цырендоржиева Баирма Дамбиевна
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
bairma_11@mail.ru

Тобшо удха. Тус статья соо буряад хэлэнэй хэшээлдэ 4-дэхи ангин хурагшадта грамматика заахадаа, хэлэнэй талаар дадал хүгжөөхэ асуудалда анхарал хандуулагдана. «Амар мэндэ-э!» хургалгын-методическа комплекс соохи грамматическа материалай бүридхэл, даабаринуудай эмхидхэлэй онсо шэнжэнүүд элирүүлэгдээ. Тиихэ зуураа грамматикын дадал хүгжөөхэ даабаринуудай янзанууд шата шатаар хараалагдаа. Энээнһээ гадна 4-дэхи класста грамматика заахадаа баринуудай комплексын хэлэг зохёогдоо.

Шухала үгэнүүд: буряад хэлэ заалга, хоёрдохи хэлэн, грамматическа дадал, 4-дэхи класс, коммуникативна арга, даабари зохёолго.

Буряад хэлэнэй хэшээлдэ грамматическа талада хургалга хододоо аргагүй ехэ хуури эзэлдэг. Хурагшадай грамматическа шадабаринаа, шадабарийн хэмжээнһээ зүб хэлэлгэ, зүб бэшэлгэ, түргэн бушуу гү, али аалин удаан харилсаан болохо гү гэжэ дулдыдадаг. Тиимэһээ иимэ тон хэрэгтэйшье, шухалашье сэдэб шэлэһэн байнабди.

Шэнжэлэлгын *гол зорилго* хадаа эрдэмтэдэй ажалнууд дээрэ үндэһэлжэ, буряад хэлэ хоёрдохи хэлэн гэхэн шэглэлээр заахадаа, УМК «Амармэндэ-э!» номоор үзэжэ байһан 4-дэхи классай хурагшадай грамматическа дадал хүгжөөлгын даабаринуудай комплекс зохёохо.

Зорилгонууд:

1. Грамматика зааха талаар теоретическэ ажалнууды шэнжэлэн үзэхэ;

2. Грамматикын дадал хүгжөөхэ даабаринуудай янзинууды шатануудаарнь хаража үзэхэ;

3. Нуралсалай-методическа комплекс соо грамматическа материалай эмхидхэлэй онсо шэнжэнүүды элирүүлхэ;

4. 4-дэхи класста грамматика зааха даабаринуудай комплексн хэлэг зохёохы;

Грамматика гэшэ үгын түхэл, хубилалтын дүримүүды, мэдүүлэл болгожо холбохо аргууды шэнжэлдэг эрдэм ухаан юм[2].

Мүнөө үеын методикодо грамматика зааха хоёр гол шэглэл бии. Имплицитнэ шэглэл 2 методтэй:

- Байгуулгын (структурна) (түхэлнүүдэй хэбээр нургалга);
- Харилсаа холбооной арга (сээжэ харилсаанай аргаар нургалга).

Хоёрдохи эмплицитнэ шэглэл баһал 2 методтэй:

- Дедуктивна арга (дүримһөө практика орохо);
- Индуктивна арга (жэшээһээ эхилээд, дүримдэ хүрэхэ).

Нургуулида заалгада эгээл үрэ дүнтэй шэглэл хадаа нуралгадай бэлэдхэлэй хэмжээ, грамматическа материалай шэнжэ шанары харадаа абан, аргууды тааруулан хэрэглэхэ гэжэ тоолодог.

Е.И. Пассовой хэлһээр, хэлэ заалгада харилсаа холбооной шэглэл хадаа харилсаанай компетенци хүгжөөлгэ, ондоогоор хэлэбэл, бодото ажабайдалда хэрэгтэй ушараар үрэ дүнтэйгөөр харилсаха шадабари хүгжөөхэ зорилготой[3].

Грамматическа дадал хүгжөөхэ шатанууд

Грамматикын дадал хүгжөөхэ даабаринуудай системэ 4 шатаһаа бүридэнэ:

Түрүүшын шата — танилсуулга;

Хоёрдохи шата хадаа — хорилго;

Гурбадахи шата — хэлэлгын (хэрэглэлгэ);

Дүрбэдэхи шата — зохёохы.

Грамматическа дадал хүгжөөлгэ шата шатаар үнгэргэгдэнэ. Танай анхарлада грамматика үзэлгын шата бүхэнэй даабаринууд үгтэнхэй.

Түрүүшын шата — *танилсуулга*. Упражненинүүдэй гол зорилго — грамматическа түхэлнүүды ойлгохо, тэдэниие танижа, элирүүлжэ нургахы

- Элирүүлжэ хургаха упражненинүүд
- Шэнжэлэлгэ ба илгаруулга
- Һажаажа дабталга

Хоёрдохи шата — *һорилгоболоно*. Энэ шатада грамматическа байгуулга бэхижүүлхэ упражненинүүд ороно:

- Һэлгэжэ табилгын упражненинүүд
- Асуудал-харьюутай упражненинүүд
- Хубилалгын упражненинүүд

Гурбадахи шата хадаа *хэлэлгын*. Грамматическатүхэл хэлэлгэ соо хэрэглүүлхэ зорилготой:

- Хөөрэлдөөнэй упражненинүүд
- Хөөрөөнэй даабаринууд
- Ямар нэгэ ушараар хөөрэлдөөнүүд

Дүрбэдэхи шатань *зохёохы*. Эндэ грамматическа түхэл ядангүйгөөр хэрэглэхэ хэмжээтэй:

- Сүлөөтэ хөөрэлдөөн (дискусси)
- Зохёохы хөөрөөнүүд ба найруулганууд
- Хубилгажа хөөрэлгэ

Эхин хургуулийн шатын болбосоролой онсо шэнжэнүүд

Һуралсалай методикын шэнжэлгэнүүдэй ёһоор (И. Л. Бим, Н. Д. Гальскова), эхин классай шабинарые хургахадаа, нэн түрүүн индуктивна аргаар зааза гэдэг. Грамматическа минимум шудалхадаа, хэлэлгын жэшээтэ хэбээр үзэдэг, аали-аалиханаар грамматическа дүримүүдые ойлгодог болодог [1], [2].

Саашадаа 4-дэхи ангиин «Амар мэндэ-э!» Һуралсалай ном соо грамматическа материал эмхидхэлгын талаһаа хаража үзөөбди. Анхаралтайгаар шэнжэлээд, энэ класста бүхы дээрээ 12 гол грамматическа сэдэбүүдые гарана, тэдэниинь бэлэн үзэгдэлһөө орёошог үзэгдэл руу орохо гэхэн шэглэлтэй [4].

Илгәһан 12 грамматическа үзэгдэл энэ таблица соо хараха аргатайт (1-дэхи таблица харагты).

Таблица 1

4-дэхи классай «Амар мэндэ-э!»
УМК-гай грамматическа материал

Бүлэг	Хэшээлэй сэдэб	Грамматическа үзэгдэл	Хэлэлгын хэб
Минии бүлэ	<i>Танилсая!</i>	1. Ньюрай болон түлөөнэй үгэнүүд	<i>Энэ Эрдэм. Би Жаргал гэжэ нэрэтэйб. Би Аянаб.</i>

	<i>Арюна ехэ бүлэтэй</i>	2. Хамтын падеж <i>Хэнтэй? Юунтэй?</i>	<i>Баяр абатай Жаргал эжытэй Сэсэг ахайтай</i>
	<i>Тоолоё!</i>	3. Тоолоһон т.н. <i>Хэды? Хэдэн?</i> 4. Дугаарлаһан т.н) <i>Хэдыдэхи?</i> 5. Наһа харуулалга	<i>Нэгэн, хоёр, гурбан, дүрбэн, Нэгэдэхи, хоёрдох,</i> <i>дүрбэдүүгээр,</i> <i>гурбадугаар</i> <i>-Шини ахай хэдытэйб?</i> <i>- Мини ахай арбатай.</i>
	Минии уг гарбал	6.Хамаанай падеж -ын/-ин/-н/ -ай/-ой/-эй/-зай/ Хэнэй? юунэй?	<i>- Ши хэнэй хүбүүми?</i> <i>- Би Мэргэнэй хүбүүнби</i>
Минии нүхэр	Минии нүхэр шатар наадаха дуратай	7.Үйлэ үгын түхэл -ха дуратай Зэбсэгэй падеж -аар/-оор/-ээр Хэнээр? юугээр?	<i>Дуулаха, хатарха, зураха, наадаха</i> <i>Доржо гитараар наадаха дуратай.</i>
	Хэн ямар тамирта дуратайб?	8.Зүгэй падеж <i>Хэндэ? юундэ?</i>	<i>Антон шатарта дуратай</i>
	Шини дуратай дуушан хэн бэ?	9.Юумэнэй нэрын олоной тоо -д залгалта	<i>Дуушан — дуушад, Хатаршан — хатаршад Сэрэгшэ — сэрэгшэд</i>
Һайндэрөөр!	Түрэн үдэрөөр!	10.Һара үдэр нэрлэхэ	<i>- Мүнөөдэр хэдын бэ?</i> <i>-Мүнөөдэр январин арбан найман</i>
	Сагаалганаар!	11.Нюурай түлөөнэй үгын үйлын падеж <i>Хэниие? юуе? юу?</i>	<i>Сагаалганаар таниие амаршалнаб!</i>
Түрэл дайда	Жэлэй дүрбэн саг	12.Зүгэй падеж <i>Хаана?</i> -да/-дэ/-до	<i>Мини түрэн үдэр хабартаа</i>
	Зунай амаралта	-та/-тэ/-то	<i>Би Монголдо амархаа һананаб.</i> <i>- Энэ зун хаана амархаби?</i> <i>- Баргажанда</i>

4-дэхи ангиин грамматическа материал морфологийн, синтаксисай талаһаа бүлэглэхэдэ, иимэ дүн гараа:

Падежэй системэ (5 падеж — бүхы материалай 42%):

Хамтын падеж (совместный) — эзэмшэл ба хамтын байдалай илгарал

Хамаанай падеж (родительный) — эзэлхүүнэй тэмдэглэл

Зэбсэгэй падеж (творительный) — үйлын зэмсэг заалга

Зүгэй падеж (дательный) — үйлын шэглэл

Ньюрай түлөөнэй падеж (винительный) — сэхэ нэмэлтэ

Нэрэ хэлэлгын хубинууд(32%):

Түлөөнэй нэрэнүүд (харуулагша ба өөрын) — 8%

Тоогой нэрэнүүд (гол ба ээлжээтэ) — 16%

Олоной тоогой бии бололго — 8%

Үйлэ үгын системэнүүд — 16 %:

Модальна удхатай үйлэ үгын түхэлнүүд (-ха дуратай) — 8%

Сагай болон ханал бодолой илгарал — 8%

Синтаксическа конструкцинууд — 10%

Харилсаанай: “Минии нэрэ...”, “Би... гэжэ нэрэтэйб”

Асууһан: “Хэнэй хүбүүмши?”

Амаршалгын байгуулганууд: “Шэнэ жэлээр шамайе амаршалнаб!”

Саашадаа «Амар мэндэ-э» гэхэн УМК соо даабаринуудые «Тоогой нэрэ» гэхэн грамматическа сэдэбээр анализ хэһэн байнабди.

Бүхы дээрээ, комплекс соо грамматикын шадабари хүгжөөлгын бүхы шатанууд баримталагданхай. Тоогой нэрэнүүд дугаарлаһан тоогой нэрэнүүдтэй мэдүүлэлнүүд соо, мүн наһа харуулһан байгуулганууд соо хоригдоно.

Энэ элидхэл бэлдэхэдээ, дугаарлаһан тоогой нэрэнүүд гэхэн сэдэбээр грамматикын дадал хүгжөөхэ упражненинүүдэй анализ хэгдээ.

«Амар мэндэ-э!» комплекс соохи тоогой нэрэнүүдые шудалха шадабаринууд алхам алхамаар хүгжэн үгтэнхэй:

- Шата 1. Танилсалга: Тоогой нэрэнүүдые шагналга ба дабталга, тоо ба үгэнүүдые нюдөөр зэргэсүүлгэ. (Фотография 1)

- 2-дохи шата. Нуралсал: Нэлгэлгын упражненинүүд, үндэһэн тоонуудые дугаарлаһан тоо болгожо хубилгаха.

Эндэ 2-дохи упражнени оролто үгэ — шагнаха ба уншаха, хэн ямар нуури эзэлээб гэжэ хэлэхэ — ойлгоһоноо шалгаха, мүн таблица хэрэглэжэ, үгэнүүдые нэлгэн хэлэхэ (нэлгэхэ таблица) (Фотография 2)

Упражнение 3 — тренировочно упражнени — хэлгэхэ таблица, (фото3)

Упражнение 4 — хөөрэлдөөнэй түхэлөөр хургаха — хэлгэхэ даабари (фото 4)

- 3-дахи шата Хэлэлгын (Хэрэглэхэ): Тоогой нэрэнүүдые хөөрэлдөөндэ, хэлэлгын (тодорхойлох) даабаринуудта хэрэглэлгэ.

Упражнени 5 — Хэрэглэлгэ — Диалогой хэмжээндэ дугаарлахан тоогой нэрэнүүдые хэрэглэлгэ (фотография 5)

Упражнени 6 — Хэрэглэлгэ — Богонихон монологто дугаарлахан тоогой нэрэнүүдые хэрэглэлгэ (фотография 6)

- 4-дэхи шата. Системнэ: Хэлэлгын шэнэ оршон байдалда тоогой нэрэнүүдые автоматизированна хэрэглэлгын зохёохы даабаринууд, түсэлнүүд.

Упражнени 8, 9 — зохёохы гэжэ хэлэхэдэ болоно (фотографии7)

Энэ арга хадаа ганса грамматикын дүримүүдые ойлгохо бэшэ, харин бодото харилсаанда хэрэглэхэ шадабари хүгжөөхэ арга боломжо олгоно. Тобшолон хэлэхэдэ, УМК соохи грамматическа материалай эмхидхэлгэ иимэ үрэ дүнгүүдые харуулба:

1. Коммуникативна шэглэл: Бүхы грамматическа үзэгдэлнүүд бодото хэлэлгын ушарта (бэе бээ танилсалга, гэр бүлэ, хургуули, хайндэрнүүд) соо оруулагдана.

2. Индуктивна арга: Грамматика хэлэлгын дүримүүдээр хургана, удаань дүримүүдые ойлгуулна.

3. Нюдөөрөө үзэхэ заршам: Грамматическа байгуулга зурагуудаар, схемэнүүдээр харуулагдана.

4. Шата-шатаар хургалга: Хуралсал бэлэнһээ орёо руу шэглэлтэй — тусхай түлөөнэй нэрэнүүдһээ орёо падежэй байгуулга хүрэтэр үргэлжэлнэ.

«Амар мэндэ-э!» комплекс методическа дээдэ хэмжээнэй эмхидхэл харуулна. Гэбэшье, грамматическа шадабари хүгжөөлгын үрэ дүн дээшлүүлхын тула упражнениин системэ иимэ нэмэһэн зүйлнүүдээр баяжуулхыень дурадханабди:

Грамматика зааха даабаринууды *хайжаруулха шэглэлнүүд* иимэ:

1. Бэлэдхэлэй хэмжээнүүдээр илгаруулха:

- Юрэнхы (базова) хэмжээн: хэлгэлтэ ба дабталгын даабаринууд

- Дунда хэмжээн: хубилгаха ба бүридэхэхэ даабаринууд

- Дээдэ хэмжээн: мэдүүлэлнүүдые ба мини-хөөрэлдөөнүүдые зохёохо

2. дасгалнуудай түхэл тайлбарилга

– нааданай түхэл хэрэглэлгэ (“Грамматическа домино”)

– хубилалгын упражненинүүдые нэмэлгэ

2. Мүнөө үеын технологинуудые нэбтэрүүлгэ:

– Грамматическа талаар баян хэлэлгэтэй аудио хэһэгүүд

– Грамматическа конструкцинуудые хэрэглэһэн видеоролигууд

Танай анхарлада бидэ «Тоогой нэрэ» гэхэн сэдэбээр грамматикын шадабари хүгжөөхэ, нарижуулха хургаал дүүргэхэ зорилготойгоор зохёогдон упражненинүүдээ дурадханабди. Манай дурадхаан упражненинүүд найжаруулха халбаринуудые харуулна — упражненинүүдэй үргэн хүрээе үргэдхэжэ, шадабарин хэмжээгээр илгаруулха.

I. Хуралсалай хэмжээгээр илгаруулха зохёогдон упражненинүүдые доро үгтэһэн 2-дохи таблица харуулна.

Таблица 2

«Дугаарлаһан тоогой нэрэ» гэхэн сэдэбээр грамматическа дадал хүгжөөхэ, дээшлүүлхэ даабаринууд (бэлдэлгын хэмжээгээр)

Упражнении	УРУ ба хэлэлгын упражненинүүдые нэмэлгэ	Хуралсалай хэмжээн
Дабтыш-харуулыш	хэлгэхэ (УРУ)	юрэнхы
Нэгэ бүлэ суглуулха (карточкануудаар хүдэлхэ)	хэлгэхэ	юрэнхы
Тоонуудые хубилгаха	Хубилалта (УРУ)	дунда
Гэр бүлэ тухай зугаа (мини-диалогууд)	хэлэлгын	дээдэ

Практическа бээлүүлгэ: «Тоогой нэрэ» гэхэн сэдэбээр даабаринуудай комплекс.

Хурагшадые шадабарин хэмжээгээр илгаруулхын тулада иимэ упражненинүүдые зохёогообди. Зариманинь уншагшад анхаралда дурадхагдана.

Юрэнхы хэмжээн (хэлгэлгэ ба дабталга тухай упражненинүүд)

1.1. «Дабталга-харуулха» (шагналга + кинестетикэ) Хэлбэри: фронтална Даабари: Багша тоогой нэрэ хэлэхэ, хурагшад хоороор дабтаад, таараха хурганай тоо харуулна.

Жэшээн: Багша: «Дүрбэн» → Үхибүүд: «Дүрбэн» + 4 хургаараа харуулха

(Карточка 1)

1.2. «Нэгэ бүлэ суглуулха» (карточкаар хүдэлхэ) Формат: нэгэ=нэгээр

Даабари: Модель дээрэ үндэһэлэн ,мэдүүлэлнүүдые зохёохо:

Карточки: [нэгэн] + [аха] + [тай] = "Нэгэ ахатай"

[гурбан] + [дүү] + [тэй] = "Гурбан дүүтэй"

(Карточка 2)

Дунда зэргын хэмжээн (хубилалта)

2.1. "Тоонуудые хубилгаха" (хубилгаха) Формат: хоёр-хоёроороо ажал

Даабари: Гол тоонуудые ээлжээтэ тоонуудта хубилгаха:

"хоёр" → "хоёрдохи"

"гурбан" → "гурбадугаар"

"дүрбэн" → "дүрбэдүгээр"

(Карточка 3)

Дээдэ хэмжээн (хэлэлгын упражнени)

3.1. «Гэр бүлэ тухай хөөрэлдөөн» (мини-диалогууд) Формат: хоёр хоёроор хүдэлхэ

Даабари: Гэр бүлэ тухай диалог-асуудал зохёожо наадаха:

"— Шини бүлэдэ хэдэн хүн бэ?"

"— Манай гэр бүлэдэ _____ хүн байна"

"— Ши хэдыдэхи ангида хуранаш?"

"— Би _____ ангида хуранаб"

Зохёогдоһон комплекс грамматикын шадабари хүгжөөлгэдэ системнэ хандалга элирүүлнэ:

Алхам алхамаар шадабари хүгжөөлгэ: юрын сээжэлдэхэ ба таниха → ойлгохо ба хубилгаха → хэлэлгэ соо сүлөөтэ ба зохёохы хэрэглэхэ хүрэтэр.

Илгаруулга: Нэгэ хэшээлэй дотор бэлэдхэлэй ондо ондоо хэмжээнүүдые ба хуралсалай хурдые хараадаа абан.

Урмашуулга: Ажалай олон янзын түхэлнүүд (нааданууд, хөөрэлдөөн, түсэлнүүд, технологи) хурагшадай һонирхол татана, ажалайнь үрэ дүнгүүдынь урмашуулагдана.

Упражненинүүдэй комплекс:

1. Ажалай элдэб түхэлнүүдые (урда, хоёроороо, гансаараа) нэгэдүүлнэ

2. Бага наһанай хурагшадай наһанай шэнжэ хараадаа абана

3. Грамматика саашань шудалха бата бэхи хуури табина

«Амар мэндэ-э!» номой сээжэ харилсаанай болон грамматическа конструкцинууды зүбөөр, тааруугаар хэрэглэхэ оршон байгуулха зорилгыень бүри хурсадхана.

Дүрбэдэхи классай хурагшадта буряад грамматика заахадаа, коммуникативна арга, нааданай аргаар хуралсал, бодото байдал үрэ дүнтэй байдаг. "Амар мэндэ-э!" хуралсалай ба методическа комплекс грамматикын материал алхам алхамаар харуулжа, хэлэлгын байдалтай холбожо харуулна. Грамматическа упражненинүүдэй системэ элдэб хэмжээнэй шадабарид тааруулан зохёогдоһон ба хурагшадта грамматическа конструкцинууды ойлгожо хэрэглэхэ боломжо олгоно.

Литература

1. Бим И. Л. О преподавании иностранного языка на современном этапе // Иностранные языки в школе. 1999. № 3. С. 15–24.
2. Основы методики обучения иностранным языкам: учебное пособие / Н. Д. Гальскова, А. П. Василевич, Н. Ф. Коряковцева, Н. В. Акимова. Москва: КНОРУС, 2018. 390 с.
3. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. Изд. 2. Москва: Просвещение, 1991. 223 с.
4. Гунжитова Г.-Х. Ц., Дугарова А. А., Шожоева Б. Д. Амар мэндэ-э!: Начальный курс бурятского языка для детей младшего школьного возраста: учебное пособие. 3-й год обучения. Изд. 2, дополненное, переработанное. Улан-Удэ: Бэлиг, 2016. 160 с.

TEACHING GRAMMAR IN BURYAT LANGUAGE LESSONS AS A SECOND LANGUAGE IN THE 4TH GRADE

Lyudmila V. Buyantueva

student at the Higher School of Buryat Language and Literature
buyantueva.luda2003@gmail.com

Research supervisor

Bairma D. Tsyrendorzhieva

Head of the Department of Buryat

Language and Teaching Methods

Candidate of Philology, Associate Professor

bairma_11@mail.ru

Dorzhi Banzarov Buryat State University
Ulan-Ude, Russia

Abstract. This article discusses the development of grammatical skills when teaching the Buryat language as a second language in the 4th grade. Based on the analysis of the teaching materials "Amr Mende-e!", the features of the presentation of grammatical material are considered, and a system of exercises on the topic of numerals is tested. The use of communicative and inductive methods, game technologies in teaching grammar arouses children's interest and contributes to the development of the ability to use grammatical structures in real communication.

Keywords: theory and methodology of teaching the Buryat language, grammar skills, 4th grade, communicative method, task development.

ЗАХААМИНАЙ БУРЯАДУУДАЙ ЯРЯАНАЙ ХЭЛЭЛГЫН ОНСО ШЭНЖЭ

© **Гармаева Сэлмэг Пурбоевна**

Буряад хэлэнэй ба уран зохиолой
дээдын хургуулиин оюутан,
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан-Үдэ хото
garmaeva05.s@mail.ru

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

© **Гунжитова Гарма-Ханда Цыбикжаповна**

Буряад хэлэнэй болон уран зохиолой
дээдын хургуулиин захирал,
политикын эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
gunzhitova1974@mail.ru

Шухала удха. Тус ажал Захааминай буряадуудай яряанай хэлэлгын онсо шэнжэнүүдтэ зорюулагдана. Захаамин нютаг хэлэнэй лексическэ, грамматическа, фонетическэ онсо шэнжэнүүд тодоруулагдажа, яряанай аман хэлэлгэдэ дайралдадаг онсо шэнжэнүүд элирүүлэгдээ. Эгээ ехэ илгаанууд фонетическэ болон лексическэ талаһаа дайралдана

Шухала үгэнүүд: диалект; буряад; яряанай хэлэн; захааминай буряадууд.

Энэ элидхэлээ бэлдэхэдээ, эгээ эхиндэнь бидэ тус сэдэбээрээ эрдэмтэдэй бэшэһэн шэнжэлгэнүүдые хаража үзэһэн байнабди. Буряад нютаг хэлэнүүдые манай эрдэмтэд яһала шэнжэлһэн байна.

Хубисхалай урдахи үе харабал, А.Д. Рудневай «Хори буряадуудай нютаг аялга» гэхэн шэнжэлгэ гаража, буряад диалектологийн эхи табигдаһан байна. Удаань, А. Орлов, Б. Я. Владимирцов, Г. Д. Санжеев, Т. А. Бертагаев, К. М. Черемисов, Д. А. Алексеев гэхэн мэдээжэ эрдэмтэд тус ажал үргэлжэлөө. Жэшээн, энэ асуудалаар ехэ ажал Дмитрий Андрианович Алексеев ябуулһан байна. Тэрэ буряад-монгол хэлэнэй диалектнууд тухай хэдэн статья дүшөөд-табиад онуудта бэшэһэн байна.

Юрэхьдөө, ехэнхи буряадай нютаг хэлэнүүдые совет үедэ үргэнөөр шэнжэлжэ эхилээ гэхэдэ алдуу болохогүй.

Тэрээнһээ гадна, буряадай нютаг аялгануудые шэнжэлгэдэ Цырендаша Бадмаевич Будаев горитой хубитаяа оруулһан гэжэ хэлэхэ байнабди. Энэ эрдэмтэн хадаа буряад нютаг хэлэнүүдээр аяар хоёр монографи, хуралсалай ном, тиихэдэ, «Буряад диалектнүүдэй үгэнүүдые сасуулһан толи» хэблэн гаргаһан байна.

Монгол хэлэнүүдэй нютаг үгэнүүд гэхэн асуудалда Трофим Алексеевич Бертагаев зарим шэнжэлгэнүүдээ зорюулһан юм.

Энэ сэдэбээр эрдэм шэнжэлгын согсолборинуудшые гарадаг байгаа. Жэшэнь, «Буряад болон ород нютаг хэлэнүүдые шэнжэлгэ» гэхэн согсолбори Цыбикжап Бобоевич Цыдендамбаевай хүтэлбэри доро 1977 ондо гараһан юм. Валентин Иванович Рассадин, Лубсан Доржиевич Шагдаров гэхэн элитэ эрдэмтэдэй хүтэлбэри доро «Монгол хэлэнүүдэй нютаг үгэнүүд» гэжэ согсолбори 1987 ондо гараа.

Валентин Иванович Рассадин хадаа 1996 ондо Саяан шадарай буряадуудай нютаг хэлэнүүд гэхэн монографи бэшээ. Тэрэл жэлдэ буряад нютаг хэлэнүүдэй онсо шэнжэ, тэдэнэй хубаарилга тухай үшөө нэгэ монографи Игнатий Дмитриевич Бураев бэшэһэн байна. Валентин Иванович Рассадинай Доодо-Удын буряадуудай нютаг аялгада зорюулһан хэдэн шэнжэлгын ажал хэблэгдэнхэй.

Тусхай нютаг хэлэ шэнжэлгэдэ хэдэн диссертаци зорюулагдаһан байна, тэдэнэй тоодо, Даниил Алтаевич Абашеевай түнхэнэй нютаг аялга тухай шэнжэлгэ, Эрхитэ Раднаевич Раднаевай баргажанай нютаг аялга тухай шэнжэлгэ, Борис Васильевич Матхеевай эхирид-булагадай нютаг аялга тухай шэнжэлгэ, Цыретор Намжиловна Намжиловой дээдэ сэлэнгын нютаг аялга тухай шэнжэлгэ.

Һүүлэй үеын шэнжэлгэнүүд тухай хэлэбэл, Ирина Баторовна Ванжиловагай буряад уран зохёолнууд соо нютаг үгэнүүдые хэрэглэлгэ тухай ажал, буряадай нютаг хэлэнүүдэй системэдэ түнхэнэй нютаг аялгын һуури тухай, Наталья Гомбоевна Замбулаевагай шэнжэлгэ, Надежда Баировна Даржаева, Бавасан Доржиевич Цыренов хоёрой буряад яряанай хэлэнэй синтаксис гэжэ монографи тэмдэглэмээр.

Гэхэтэй хамта, захааминай буряадуудай яряанай хэлэлгэ аминдань шэнжэлһэн эрдэмэй ажалнууд үгы шахуу гэхээр байна. Хараад үзэхэдэмнай, ехэнхидэ тусхай статьянууд байна, харин үргэн шэнжэлгэнүүд үгы. Олонхи ушарта захааминай нютаг аялга

хонгоодор буряадуудай хэлэ шэнжэлгын ажалнууд соо ушарна. Харин захааминай буряадууд гэхэдэ, тэдэнэй тоодо ганса хонгоодор угсаатан бэшэ, харин үшөө һойһо, тэртэ, шошоолог, хүрхүүд, уляаба, долоонгууд, салжууд (салджиут) гэхэн угсаатан ородог бшуу. Тиимэһээ эндэхи нютаг аялга хадаа түнхэнэй, ахын нютаг аялгада ехэнхидээ адлирхуу байбашье, өөрын онсо шэнжэтэй юм ааб даа.

Тус шэнжэлгэ хэхэдээ, бидэ ажаглалта, асуулта, шүүмжэлэл гэхэн гол шэнжэлхы аргуудые хэрэглээбди. Шэнжэлгэдээ элдэб наһанай эрэшүүл болон эхэнэрнүүдые хабаадуулха гэжэ оролдообди. Шэнжэлгэдэмнай хабаадагшад: 1945 оной эрэ хүн, 1947 оной эхэнэр хүн, 1954 оной эрэ хүн, 1956 оной эхэнэр хүн, 1962 оной эрэ хүн, 1964 оной эхэнэр хүн, 1975 оной эрэ хүн, 1974 оной эхэнэр хүн, 2004 оной эрэ хүн, 2002 оной эхэнэр хүн.

Нютаг аялгын онсо шэнжэнүүдые гурбан бүлэг боложо хубаадаг гээшэ:

- нэгэдэхээр, абяанай, үгүүлэлгын талаар гэхэ гү, али фонетическэ онсо шэнжэнүүд;

- хоёрдохёор, үгын бүридэлэй, хэрэглэлгын талаар гү, али лексическэ онсо шэнжэнүүд;

- гурбадахяар, үгын хубилалгын, бии бололгын, мэдүүлэлэй байгуулгын талаар гү, али грамматическа онсо шэнжэнүүдые илгадаг.

Захааминай буряадуудай яряанай хэлэлгын фонетическэ онсо шэнжэ тухай хэлэбэл, иимэ илгаануудые шэнжэлэн гаргаһан байнабди:

1. «тии» гэжэ үндэһэтэй үгэнүүд соо зөөлэн Т' абяанай орондо хатуу Т хэрэглэгдэдэг байна. Жэшээн: *тымэ, тыхэ, тышээ, тыгээ* г.м.

2. Зарим ушарта үгын һүүлдэ Ы аялган абяан удаан ЭЭ аялгаар хэлэгдэнэ: жэшээлбэл, *хунды –хүндэй, хэлхы — хэлхэй, үгы — үгээ, хэлтэгы — хэлтэгэй* г.м.

3. Буруушааһан — гүй гэхэн зүйр үгын орондо аялган абяанай хубарил баримталан, -гай, -гой, -гэй гэжэ хэлэгдэнэ: жэшээн, *ошоогүй — ошоогой, ерээгүй — ерээгэй, хараагүй — хараагай, гэмгүй — гэмгэй*.

4. Ерээдүй сагай залгалта болон — гүй гэхэн зүйр үгэ хоёрой орондо аялган абяанай хубарил баримталан, -гкай. –гкой. –гкэй гэжэ хэлэгдэнэ: жэшээн, *ябагкай, ошогкой, ерэгкэй* г.м.

5. Х хашалган абяан Г хашалганаар хэлгэгдэнэ: *хухарха — хугарха, хахалха — хагалха, хухархай — хугархай, хахархай — хагархай* г.м.

6. Зарим ушарта Р хашалган абяан Л хашалганаар хэлгэгдэнэ: тармуур — тармуул.

7. Зарим ушарта Н хашалган С хашалгантай хэлгэгдэнэ: хүн — сүүн, санзай — хандизай.

8. Зарим ушарта Х' хашалган абяан С', али Т' хашалганаар хэлгэгдэнэ: хюмһан — сюмһан, һахиха — һасиха, хэлхээ — хэльтеэ, талхи(бша) — тальти(бша) г.м.

9. Зарим ушарта Э аялган абяан Ү аялгаар хэлгэгдэнэ: гэдэһэн — гүдэһэн.

10. Зарим ушарта А аялган абяан аялгаар хэлгэгдэнэ: аляһан — илаһан.

11. Зарим ушарта аялгануудай һууряараа хэлгэсэлгэ болоно: *һээр — һээр, һеы — эһээ*

Лексикын талаар илгаанудые харахада, ехэнхинь бүхы захааминай нютаг хэлэндэ хабаатай байна. Тэдэ мүнөө сагта олондо мэдээжэ болонхой. Жэшээнэ олонхи буряадууд захааминаархинай *мээнэг, лута, хоори, гүбихэ (нанишаха), талхан, гурил, төөөби, таабай, нагадцы, абгазы, эзы, эбии* гэхые ойлгодог болонхой.

Тэрээнһээ гадна, манай ангуушад *түнгэрэг* гэжэ арһан тулам соо тамхья, дабһаа хээд ангуурида гарадаг. Бэшэ хэрэгсэлээ, эдэе хоолоо *ашамаг* гү, али *уута, богсо* руу хэдэг. Хүдөө газарта ябахадаа ангуушаднай балгаан бэшэ *булгаан* барижа амардаг бшуу.

Мал баридаг зон малаа *дал* руу хаадаг. Үбэлынэ үхэрэйнгөө бааһа түүжэ обоолоод, хабартаа хатаагаад, *ури* суглуулжа абадаг. Үбһэнэй үедэ *бамбаашха* гү, али *пампаашха* гэжэ заахан сомоо сомодог.

Үбдэһэн, бэээр юумэ гараһан хүнүүд ламада гү, али бөөдэ *таримдуулжа*, хайн болохо аргатай. *Тарим, таримдаха* гэһэн үгэнүүд үргэнөөр хэрэглэгдэдэг. Нүгшэһэн хүниие манай нютагта *«бурхандаа хариба»* гэдэг. Нүүлшын харгыда мордуулжа, газарта оруулхадаа, *«хадалгаабди»* гэдэг юм.

Буряад үгэнүүдэй хажуугаар, онсо ород абтаһан үгэнүүд манай нютаг хэлэндэ баһал ушарна. Жэшээнэ, юумээ хадагалхын тула, гэртээ хойто талаһаань няжа *«хажуунха»* баридаг. Толи соо харахада, энэ үгэ ород *«казёнка»* гэжэ үгэһөө гаранхай гэжэ тухайлхаар. Казёнка гэжэ юумээ хадагалдаг нэмэри байра гэжэ

бэшэгдэнхэй. Гадна «сезниг» гэжэ үгэ үргэн хэрэглэмжэтэй. Энэ үгэмнай ородой «сенникһээ» гарбалтай.

Дээрэ хэлэгдэһэн үгэнүүд захааминай нютаг хэлэнэй онсо шэнжэ гэжэ хэлэхээр. Гэхэтэй хамта, нютаг нютагта өөр өөрын үгэнүүд байдаг байна. Жэшээлбэл, ганса манай Үлэгшэн нютагта иимэ үгэнүүд хэрэглэгдэдэг байна: *мотриштой* = *Һонинтой* (странный) хүн, хүниие эрхэлүүлэн хандахадаа, үлэгшэнөөрхин «*маадаан*», «*маадаамни*» гэжэ хандадаг. Эжынэр хүүгэдээ эрхэлүүлхэдээ «*пампаруудаймни*» гэжэ эрхэлүүлдэг юм.

Жаахан тракторта манай нютагаархид «*нутагануухай*» гэжэ нэрэ үгэнхэй юм. Бэшэ нютагуудта хуу ондо ондоо нэрэтэй байна: *улаан буруун, пүнүүшихэ, пүүнэлхэ* г.м.

Һонин гэхэдэ, ганса манай Үлэгшэн нютагта хадаг бэшэ, харин «*тахил табидаг*» байна. Тиихэдэ галайнгаа сог, үнэхэ «*шэлээбэрээр*» худхадаг юм. Бэшэ нютагуудта эгэшэ, эзы гэхэдэнь, үлэгшэнөөрхин тэдэнэ ахай гэдэг, ахайгаа абгай гэдэг байна.

Захааминай нютаг хэлэнэй грамматическа онсо шэнжэ гэхэдэ тиимэшье олон бэшэ. Юрэл, грамматическа талаар нютаг хэлэнүүд бэе бөөһөө эгээ багаар илгардаг гэжэ эрдэмтэд тэмдэглэдэг ха юм. Гэбэшье, илгаанууд баһал байна:

1. Захааминайхид дабтаһан причастиин түхэлэй үйлэ үгэнүүдые ехээр хэрэглэдэггүй, тэрэнэй орондо –гша, -гшо, -гшэ залгалтатай шэнжын причасти хэрэглэдэг юм. Жэшээлбэл: *Манай басаган эндэ һурагша юм. Тэрэ манайда ходо орогшо. Би шамда үдэр бүхэн хэлэгшэб. Баабаймнай үдэр бүхэндэ мандаа амтайхан юумэ асарагша һэн.*

2. Хамаанай падежэй -ай, -эй, -ой залгалтануудай орондо –И залгалта хэрэглэгдэнэ: *манай — мани, танай — тани, мориной — морини, үхэрэй — үхэри.* Адаглахада, иигэжэ ехэнхидээ наһатай зон дуугардаг байна.

3. Гурбадахи нюурта хамаадалай –нь, -ынь, -иинь залгалтануудай орондо –ниин гэжэ залгалта холбон хэлэдэг байна: *ахайнь — ахайниин, гэрынь — гэрниин, басаганинь — басаганиин* г.м.

4. Үшөө нэгэ грамматическа онсо шэнжэ гэхэдэ, захааминай нютаг хэлэндэ *юм аал* гэжэ зүйр үгэнүүдэй холбуулал асууһан удхатай мэдүүлэл соо үргэнөөр хэрэглэгдэдэг. Жэшээн: *Шинии хубуун һургууля дүүргээ юм аал? Тэрэ хүүе лаб таняа юм аалта? Зундаа наашаа ерэхэ юм аалии?* г.м.

Зай, иигээд бидэ захааминай нютаг хэлэнэй онсо шэнжэ хаража, шэнжэлжэ үзэбэбди. Тобшолон хэлэбэл, илгаанууд байна, ехэнхи илгаанууд фонетикын болон лексикын талаар байдаг гэжэ манай шэнжэлгэ баталба. Грамматикын талаар илгаанууд тиимэшье ехэ бэшэ, ехэнхидээ грамматическа түхэл хэрэглэлгын талааа илгарна.

Литература

1. Абашеев Д. А. Тункинский говор // Исследование бурятских говоров. Улан-Удэ, 1965.
2. Бертагаев Т. А. Заметки лингвиста о хоринском говоре // Зап. Бур-Монг. НИИЯЛИ. № 1. Улан-Удэ, 1936.
3. Будаев Ц. Б. Лексика бурятских диалектов в сравнительно-историческом освещении. Новосибирск: Наука, 1978.
4. Рассадин В. И. Присянская группа бурятских говоров. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1996.
5. Руднев А. Д. Хори-бурятский говор. Вып. 1. Опыт исследования. Ч. II. Санкт-Петербург, 1913–1914.
6. Цыдендамбаев Ц. Б. Грамматические категории бурятского языка в историко-сравнительном освещении. Москва: Наука, 1979.

FEATURES OF THE SPOKEN LANGUAGE OF THE ZAKAMENSK BURYATS

Selmeg P. Garmaeva

student of the Higher School of Buryat Language and Literature
garmaeva05.s@mail.ru

Supervisor

Garmah-Khanda Ts. Gunzhitova

PhD in Political Science, Associate Professor,

Director of the Higher School of Buryat Language and Literature
gunzhitova1974@mail.ru

Dorzhi Banzarov Buryat State University,
Ulan-Ude, Russia

Abstract. The article is devoted to the study of the spoken language of the Zakamensky Buryats. Features from the phonetic, grammatical and lexical side are revealed. And also the features of its use in everyday communication are indicated. It should be noted that most of the distinctive properties are defined from the phonetic and lexical side.

Keywords: dialect; Buryats; spoken language; Zakamensky Buryats.

СОЗДАНИЕ РЕЧЕВОГО КОРПУСА БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ АУДИОТЕКСТОВ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО ПРОЕКТА «САЙНУУ!»)

© **Дымчикова Юлия Валерьевна**

магистрант направления «Юридическая лингвистика»,
Национальный исследовательский
Томский государственный университет
Россия, г. Томск
dym.juliua@yandex.ru

Аннотация. Статья посвящена разработке цифрового речевого корпуса бурятского языка, реализованного в формате Telegram-бота. Актуальность исследования определяется необходимостью расширения доступных образовательных инструментов для изучения бурятского языка и создания цифровой языковой среды в условиях сокращения количества носителей. Представлены методология построения корпуса, этапы его лингвистической обработки, а также результаты тестирования ресурса целевой аудиторией. Особое внимание уделяется преимуществам Telegram-платформы для обучения и популяризации бурятского языка.
Ключевые слова: корпус, бурятский язык, Telegram-бот, устная речь, цифровая среда.

Бурятский язык — один из языков коренных народов России — в последние десятилетия оказался в уязвимом положении [1]. Несмотря на наличие статуса государственного в Республике Бурятия и меры поддержки со стороны региональных властей, реальный уровень владения языком, особенно среди молодежи — пассивных носителей бурятского языка — продолжает снижаться [2, с. 130–132].

В сложившихся обстоятельствах особую актуальность приобретает разработка эффективных цифровых инструментов для поддержки языка. Ответом на эту потребность стала реализация проекта по созданию корпуса бурятского языка в формат Telegram-бота. Данный подход позволяет обеспечить широкую доступность языкового ресурса и его адаптацию к современным цифровым практикам пользователей.

В качестве основы для корпуса были использованы 40 аудиогидов на бурятском языке из культурно-просветительского проекта «САЙНУУ!» [3].

Проект «САЙНУУ!» (в переводе с бурятского «Здравствуй, Улан-Удэ!»), был создан по инициативе и при поддержке ВЭБ РФ и реализуется Центром креативных индустрий «Хэб-Хаб» при участии Государственной транспортной лизинговой компании (ГТЛК), компании «ПроШкола» (дочерняя структура ВЭБ. РФ), Администрации г. Улан-Удэ и Администрации Иволгинского района Республики Бурятия, при поддержке радиоканала «Буряад ФМ».

Общая продолжительность материалов составила 2 часа 10 минут. Аудиогиды представляют собой короткие рассказы жителей Улан-Удэ, записанные в спонтанной речевой манере, что делает их ценным источником аутентичной разговорной лексики и грамматики.

Говоря о методологии, процесс создания корпуса представлял собой многоэтапную процедуру. Первоначальным этапом стало *ручное транскрибирование* аудиозаписей, выбранное ввиду отсутствия надежных систем автоматического распознавания речи для бурятского языка. Корпус создавался как *синхронный*: в него вошли тексты, отражающие состояние бурятского языка в 2023 году — время записи аудиогидов. Транскрибация производилась с сохранением основных характеристик устной речи, включая разговорные элементы, при этом допускалась лишь минимальная редакция для обеспечения читаемости. Следующим шагом стала *экстралингвистическая разметка* (метаразметка): каждый текст был снабжен структурированной информацией о названии, авторе, годе публикации и кратком описании содержания.

Важнейшей составляющей обработки материалов стала *морфологическая разметка*, осуществленная с помощью морфологического анализатора UniParser-buryat [4], который присваивает словоформам леммы, грамматические характеристики и перевод на русский язык. После подготовки лингвистических данных была выполнена программная реализация: корпус был реализован в виде Telegram-бота на языке Python с использованием библиотеки aiogram. Бот выполняет функции *корпус-менеджера*, предоставляя интуитивный интерфейс для поиска. Завершающим этапом стало развертывание: для обеспечения постоянной работы бот был размещен на облачной платформе Railway [5], что гарантировало его доступность и стабильную работу во время тестирования.

Обращаясь к функциональным возможностям ресурса, следует подчеркнуть, что разработанный Telegram-бот предоставляет пользователю три основных типа поиска. Во-первых, это *поиск точных форм*, позволяющий находить конкретную словоформу или словосочетание в корпусе, что полезно для проверки употребления конкретного слова. Во-вторых, *поиск по слову* представляет собой расширенный поиск с возможностью фильтрации результатов по морфологическим признакам (часть речи, падеж, число и др.) и указанию позиции слова в предложении, что необходимо для более сложного лингвистического анализа. Наконец, *поиск по лемме* возвращает все контексты, содержащие любые словоформы, относящиеся к заданной лемме, с возможностью комбинации нескольких лемм для изучения их совместной встречаемости.

Что касается пользовательского интерфейса, то он включает стандартные команды (/start, /help, /reset), инлайн-кнопки для выбора параметров, кнопку «Буквы» для удобного ввода специфических бурятских символов (ү, һ, ө) и встроенный словарь грамем. Визуальное оформление, включающее уникальный стикерпак и аватарку, способствует культурной идентификации проекта и повышает его привлекательность для пользователей.

После завершения разработки корпус был протестирован фокус-группой из 60 человек возрасте 18-30 лет с разным уровнем владения бурятским языком. 41 участник оставил развернутый отзыв через онлайн-форму.

Анализ результатов тестирования показал следующее. Большинство пользователей высоко оценили полезность бота для изучения лексики и практики языка (средняя оценка 8.7/10). Участники отмечали, что корпус позволяет изучать язык в контексте. Говоря о функциональности, базовые функции и простой поиск получили высокие оценки (4.3-4.9/5), в то время как расширенные функции с грамматической фильтрацией вызвали затруднения (3.5-4.1/5), что указывало на необходимость упрощения интерфейса. Среди выявленных проблем пользователи отметили трудность взаимодействия с ресурсом, медленную работу при выполнении сложных запросов и случаи некорректных результатов поиска, связанные с особенностями токенизации.

На основе полученной обратной связи были проведены изменения: навигация была упрощена за счет структурирования грамматических тегов по частям речи, ошибки токенизации исправлены (на-

пример, улучшена обработка дефисных конструкций), визуальная нагрузка снижена за счет автоматического удаления промежуточных сообщений, а стабильность работы повышена за счет доработки команд /start и /cancel.

Таким образом, итогом работы стало создание полноценного цифрового образовательного ресурса – Telegram-бота, позволяющего изучать бурятский язык на примерах живой речи. Практическая значимость проекта заключается в том, что он служит доступным ресурсом для изучения и сохранения бурятского языка, особенно для пассивных носителей и лиц, не имеющих постоянного доступа к языковой среде. Проведенное тестирование подтвердило востребованность такого инструмента и выявило направления для его совершенствования.

Литература

1. UNESCO World Atlas of Languages: Buriat language 2020 // UNESCO World Atlas of Languages. URL: <https://webarchive.unesco.org/20250309143650/https://en.wal.unesco.org/count-ries/russian-federation/languages/buriat> (дата обращения: 20.11.2025).
2. Дырхеева Г. А., Бадараев Д. Д., Хилханова Э. В. Бурятский язык в полиэтнической Бурятии: функциональная дистрибуция, языковая компетенция, мотивации // Научный диалог. 2022. Т. 11, № 5. С. 130–132.
3. Официальный сайт проекта «САЙНУУ!». URL: <https://xebxab.space/sainuu> (дата обращения: 20.11.2025).
4. UniParser-Grammar-Buryat: Репозиторий проекта GitHub // GitHub. URL: <https://github.com/timarkh/uniparser-grammar-buryat> (дата обращения: 20.11.2025).
5. Облачный сервис Railway. URL: <https://railway.com/?ref=theo> (дата обращения: 20.11.2025).

CREATION OF A SPOKEN CORPUS OF THE BURYAT LANGUAGE (BASED ON AUDIO TEXTS OF THE EDUCATIONAL PROJECT "SAINUU!")

Yulia V. Dymchikova

Master's student in Legal Linguistics

National Research

Tomsk State University

Tomsk, Russia

dym.juliua@yandex.ru

Abstract. The article presents the development of a spoken corpus of the Buryat language implemented as a Telegram bot. The importance of digital technologies for enhancing learning tools and creating a modern language environment is emphasized. The authors describe the source data, stages of linguistic processing of audio texts, and the results of corpus testing. The project demonstrates the potential of a spoken corpus as an educational resource.

Keywords: Corpus, Buryat language, Telegram bot, spoken language, digital environment.

**ГОМБОЖАБ ЦЫБИКОВЭЙ ЭРДЭМ ШЭНЖЭЛХЫ
ЗАМ БОЛОН ТЭРЭНЭЙ БУРЯАД ХЭЛЭ ШЭНЖЭЛЭЛГЭДЭ
ОРУУЛХАН ХУБИТА**

© **Жигдылмеев Бато Галсанович**

Буряад хэлэнэй ба уран зохиолой
дээдын хургуулийн оюутан,
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан - Үдэ хото
wolfbzh04@gmail.com

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

© **Будажапова Лариса Батуевна**

Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
budlara@mail.ru

Шухала удха. Тус статьяда Г. Цыбиковэй эрдэм шэнжэлхы зам болон тэрэнэй бэшэгэн «Буряад-монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика» гэхэн хуралсалай ном шэнжэлэн үзэхэ тухай хэлэгдэнэ. Автор эрдэмтын намтар тобшохоноор шэнжэлэн, бага наһандаа Шэтын приходской училищидыа хуража, тусхай бэлэдхэлгэ гаража, мүнгэн медальтайгаар түгсэхэн тухайнь хэлэгдэнэ. Эрдэмтын харгы замай шэлэлгэдэ түрэхэн эсэгэниинь, Цыбик Монтуев, хүбүүгээ ном бэшэгтэ хургаһан, үзэг бэшэг зааһан габыятай.

Шухала үгэнүүд: Г. Цыбиков, эрдэм шэнжэлхы зам, буряад хэлэн.

Гомбожаб Цыбикович Цыбиков (1873-1930) — монголой шэнжэлэгшэ, этнограф, зүүн зүг шэнжэлэгшэ (түбэд ба монгол), буддын шажанай эрдэмтэн, Орос гүрэнэй, Алас Дурна Уласай, СССР ба Монголой гүрэнэй ажал ябуулагша, оршуулагша, олон тооной дээдэ хургуулинуудай профессор [1, с.142]. Тэрэ 1873 оной апрелиин 20-до (майн 2) Үбэр Байгалай хизаарай Шэтын аймагай Урда-Ага нутагта Цэбэк Монтуев гэжэ нэрэтэй буряад малша хүнэй гэр бүлэдэ түрэхэн юм. Гомбожаб Цыбиковэй абань, Цэбэг Монтуев, монгол ба түбэд хэлэ өөрөө шудалжа, хүбүүнэйгээ табатай байхадань, ном бэшэг зааһан байна. Тиигээд 1880 ондо

Шэтын приходской училищида хүбүүгээ абаашажа, ном бэшэгтэ хургаха хусэлтэйгоор оруулхан намтартай.

Г. Цыбиков хожомын бэшгэн байдаг: «Шэтын гимназида хурахан хүбүүд сооһоо 1893 ондо түрүүшын буряад хүбүүн гимназии дүүргэжэ, мүнгэн медальда хүртэһэн байгаа»[2, с. 36].

1895 ондо Санкт-Петербурлын университетэй зүүн зүгэй хэлэнүүдэй факультедэй хитад-монгол-манжуур таһагта орожо, 1899 ондо нэгэдэхи шатын дипломоор ба алтан медальар дүүргэе. Тэрэнэй һүүлээр гурбан жэл соо Ородой географическа бүлгэмэй экспедицинүүдтэ хабаадаа. 1899 оной ноябрийн 25-һаа 1902 оной апрелин 27-н болотор Түбэд ороноор аяншалгада ябажа, Н.М. Пржевальскийн нэрэмжэтэ шагналда хүртэжэ, алтан медальар шагнагдаһан түүхэтэй. Тэндэһэ бусаад, 1902 онһоо Владивосток хотын Зүүн зүгэй дээдэ хургуули да монгол хэлэнэй багшаар ажаллажа эхилэе, мүн тиихэдэ 1906 ондо тэрэл ехэ хургуулидаа монгол хэлэ бэшэгэй профессорэй тушаалда хүдэлөө. Эндэ хүдэлжэ байхадаа, олон тоото номуудые бэшэһэн, суг хамта ородой зүүн зүг шэнжэлдэг ехэ эрдэмтэдтэй ажаллажа, монгол, түбэд болон бүддын шажан шэнжэлгээрэ дэлхэйдэ мэдээжэ болоһон бүтэлнүүдые хэблүүлэе.

Гомбожаб Цыбиковэй эгээ мэдээжэ ажалын «Буддист-паломник у святынь Тибета» гэжэ нэрлэгдэһэн, дэлхэйн арадуудай олон хэлэндэ оршуулагдаһан, бүхы дэлхэйдэ мэдээжэ болонхой [3, с. 35]. Тэрэнһэ гадуур Г. Цыбиков Богдо Зонхобын «Лам-римчэн-по» гэхэн буддын шажанай гүн ухаанай номые монголоорнь болон тэрэнэй эрдэмэй талаар оршуулгын хэблэлдэ гаргаһан юм [4, с.49]. Росси гүрэнэй эгээ түрүүшын аман болон бэшэгэй халха хэлэ үзэһэн эрдэмтэн, «Буддист-паломник у святынь Тибета» гэхэн ном соогоо түбэд үгэнүүдэй транскрипци халха монголоор оруулхан юм. 1908 ондо Г. Цыбиков «Пособие для изучения тибетского языка» гэжэ һуралсалай ном гаргажа, түбэд хэлэ үзэлгэдэ гол анхаралаа хандуулхан байна [1, с.145].

Г. Цыбиков Владивосток хотын Зүүн зүгэй дээдэ хургуулида монгол хэлэнэй багшаар 1902 онһоо 1917 он хүрэтэр хүдэлһэн намтартай. Тиихэ сагта Г. Цыбиковтэй хамта ородой зүүн зүг шэнжэлдэг ехэ эрдэмтэд ажалладагбайгаа: монгол хэлэ шудалдаг А.М. Позднеев, хитад хэлэ шудалдаг А.Д. Рудаков, П.П. Шмидт и Д.М. Позднеев, манжа хэлэ шудалдаг А.В. Гребенников г.м.

Г. Цыбиков 1917 оной намар Байгал шадар нютагаа бусажа, буряад арадайнгаа ниитын ажал руу шэнгэн орожо, арадаа гэгээрэлгын ажалда эдэбхитэй хабаадалсаһан байна. 1917-1922 онуудта Шэтын болон Агын багшанарые бэлдэлгын болон хургуулинуудые нээлгын шухала асуудалнуудые шийдхэлсэһэн намтартай. 1922 ондо Буряадай эрдэмэй зүблөөн байгуулха хэрэгтэ эдэбхитэй хабаадажа, тэрэниие тогтоолсоһон түүхэтэй.

1923-1928 онуудаар Верхнеудинск хотодо, мүн 1928-1930 онуудта Эрхүү хото ажаллаһан байна [1, с. 146].

Буряад-Монголоы АССР-эй (мүнөөҮбэр Байгалай хизаар) Ага тосхондо 1930 оной сентябриин 20-до наһа бараа.

Гомбожаб Цыбиковэй бэшэһэн хуралсалай номууд буряад хэлэ үзэлгэдэ горитойхон нүлөө үзүүлжэ, тэрэнэй хүгжэлтэдэ, буряадай ерээдүйн халааниие бэлдэлгэ болон хүмүүжүүлгэдэ ехэһэн хубитаяа оруулаа гэжэ хэлэхэдэ алдуу болохогүй.

Г. Цыбиков 1924 ондо «Буряад-Монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика» (1924) гэхэн пособи соогоо түрүүшын монгол хуралсалай грамматикые бүридхэжэ, буряадуудай дунда хуралсалай номуудай үндэһе хуури табигшадай нэгэн болоно. Г. Цыбиков хэлэ бэшэгтэ зориулһан бэшэлгэнүүд соогоо бодомжолжо, саг үргэлжэ кирилл үзэгыг хэрэглэн, монгол хэлэнэй абьянуудые дамжуулба. Энэ хадаа мүнөө оршон үесын үзэгүүдые буряад, монгол хэлэнүүд дээрэ кирилл үзэгөөр харуулһан байна. Г. Цыбиковэй пособиинууд, хуралсалай номууд ехэ амжалта туйлажа, хэдэн дахин хэблэгдээ. Энэнь тэдэнэй монгол хэлэнүүдэй фонетикын, морфологиин, синтаксисэй үндэһэн асуудалнуудта хандаһаниинь ехэ хайшаалтай гэжэ тэмдэглэхэдэ алдуу болохогүй.

Г. Цыбиковэй хүтэлбэри доро Эрхүүгэй ехэ хургуули Буряадай АССР-тэ эрдэмэй болон багшын кадрнуудые бэлдэжэ эхилээ. Г. Цыбиков 1926 оной ноябрь һарада буряад литературна хэлэнэй нийгэмэй-политическэ, эрдэмэй нэрэ томьёо зохёохо талаар байгуулагдаһан нэрэ томьёогой комиссиин ажалда эдэбхитэйгээр хабаадалсаа, нэрэтомьёо зохёон байгуулгада эдэбхитэй оролсоо.

Профессор Гомбожаб Цыбиков 1922 ондо Ород гүрэнэй зүүн зүгэй түрүүшын эрдэмэй эмхи болохо Буряад-Монголоы эрдэмэй хорооной эхи табигшадай нэгэн болоно. Тэрэнэй бүридэлдэ буряад арадай хэлэнэй, соёлой хүгжэлтые шэнжэлээ. Гомбожаб Цыбиков монгол бэшэгэй хэлыг сахиха хэрэгтээ тигэдэг байгаа, тэрэнэй үгөөр хэлэбэл, «монгол арадуудые нэгэ бүхэли болгожо холбоһон

ори ганса үлэгдэл зүйл шахуу» монгол бэшэг хэлэн гэж нэгтэ бэшэ хэлэдэг байгаа. Энэ үедэ хуушан монгол хэлэн тухай мэдээжэ зохёолнуудын хэблэгдээ: «Пособие по практическому изучению монгольского языка» (1907), «Буряад-монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика» — буряад хэлэнэй түрүүшын эрдэмэй грамматика (1924), «Буряад-Монголой азбука үхибүүдтэ» (1925).

Г.Цыбиков эрдэмэй ажалайнгаа хажуугаар үргэн дэлисэтэй багшын ажал ябуулдаг хэн. Гушаад шаху жэлэй туршада Владивосток, Эрхүү, Верхнеудинск, Ага хотонуудай дээдэ хургуулинуудта, дунда хургуулинуудта хуушан монгол, түбэд хэлэ заагаа. Тэрэ үедэ А. А. Бобровниковай грамматическа хүдэлмэринүүд, Я. Шмидт, О. Ковалевский, В. Л. Котвич болон бусадай ажалнууд хэблэгдэжэ, эрдэмэй талаар дэлхэйдэ мэдээжэ болохон байгаа. Гэбэшье тиихэ сагта байһан бүхы грамматиканууд нэн түрүүн хуушан монгол хэлэ үзэлгэдэ зорюулагдаһан байжа, амиды диалектнүүдтэ тон бага аранхаралал хандуулагдадаг байгаа гэжэ Г.Ц. Цыбиков тэмдэглэһэн байдаг. Үшөө тиихэдэ, тэдэниие һая үзэжэ эхилһэн хүнүүдтэ ойлгоходо хэсүү байдаг ушарһаа, Г. Цыбиковые хуушан монгол хэлэнэй пособиинуудые бүридхэжэ эхилхыень түлхихэн байна. Эдэ пособиинуудай нэгэниинь 1924 ондо хэблэгдэһэн «Буряад-монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика» болоно. Г. Цыбиковэй өөрөө бэшэһэнэй ёһоор, «Европын эрдэмтэдэй бүридхэһэн грамматикада таараһан монголшуудта эрдэм ухаанай грамматика үгы» гэжэ тэмдэглэдэг байгаа. Тиимэхээ иимэ грамматикануудые хэлэ шэнжэлэгшэдэй гол даабаринуудай нэгэн гэжэ тоолодог байгаа. Гэхэтэй хамта тэрэ Европын грамматикын схемые монгол хэлэнүүдтэ механическаар дамжуулха хэрэгыг эсэргүүсэн хэлэһэн байна. Жэшэнь, монгол хэлэнүүд Европын грамматикануудтай адли падежнүүдтэй байха гэжэ заабол байха ёһогүй гэжэ тэрэ үзэдэг байгаа. Тэрэ Европын хэлэ бэшэгэй эрдэмтэд тухай (жэшэнь, А.Д. Руднев болон бусад) хайнаар дурсажа тобшолол хэнэ.

Г. Цыбиков «Буряад-монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика» соогоо Европын грамматикануудай жэшээ дээрэ иимэ хубинуудые элирүүлнэ: I хуби — «Фонетикэ ба графика», II хуби — «Морфологи», III хуби — «Үгынбиибололго», IV хуби — «Синтаксис». «Фонетикэ ба графика» гэхэн нэгэдэхи хуби дотор Г. Цыбиков монгол хэлэнэй грамматикын заншал баримталжа, аялгануудые гурбан бүлэгтэ хубаана: 1) эрэгү, али шанга (а, о, у), 2)

эмэгү, али нула (э, ө, ү) ба 3) нейтральная гү, али дунда (и, йи). Гэхэтэй хамта, яряанай хэлэндэ, тэрэнэй тэмдэглэлээр, хойто ба урда аялганууд нэгэ үгэ соо ушаржа болохошье хаа, бэшэгэй хэлэндэ аялганай зохилдол хододоо сахигдаха ёһотой гэжэ тэрэ тоолоно.

Г. Ц. Цыбиковэй «Буряад-монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика» гэхэн номын буряад хэлэнэй саашанхи бүхы нуралсалай номуудай эхи табиһан гэжэ Ц. Б. Цыдендамбаев тэмдэглэнэ [6, с.109]. Энэнь үнэхөөрөөшье үнэн. Тодорхойлон хэлэбэл, мүнөө үеын нуралсалай номууд сохи аялгануудые эрэ, эмэ, эрсэ гэжэ баһа хубаадаг. Удаань Г. Цыбиков буряад бэшэгэй хэлые лата хэлэнэй алфавит болгон оршуулхадаа, хуушан монгол хэлэнэй орфографиин ехэнхи хубиие абахыень дурадхаа. Грамматикын шэнэ юумэн гэхэдэ, халха монгол ба буряад хэлэнэй фонетикын гуримууд дээрэ үндэлжэ, хуушан монгол үзэгүүдые, холбуулалнуудые уншаха дүримүүдые дэлгэрэнгыгээр харуулаа. Гэхэтэй хамта, Европын хэлэнүүдэй грамматика дахажа, хэлэлгэ сохи үгы нангинуудай дотор Г. Цыбиков мүнөө үеын удхаар хэлэлгын хубинуудые илгаруулна: юумэнэй нэрэ, тэмдэгэй нэрэ, түлөөнэй нэрэ, тогой нэрэ г.м.

Г. Цыбиков юумэнэй нэрэнүүд соо найман падеж элирүүлнэ, долоон падеж грамматиканууд соо тоологдодог гэжэ мэдээжэ. Үйлэ үгын дотор түгэсхэлэй (зааһан ба хандаһан) ба түгэсхэлэй бэшэ түхэлнүүдые (причасти ба деепричасти) илгаруулна. Мүнөө үеын грамматикада, Г. Цыбиковэй грамматикада адляар, нуурунуудай бии бололгые флексии бэшэ, харин үгын бии бололго гэжэ үздэг. Синтаксисэй талаар Г.Ц. Цыбиков Европын грамматикын нүлөө доро буряад хэлэндэ мүнөө байһан үгүүлэлнүүдые болон мэдүүлэлнүүдые богонихон, юрын гү, али орёо мэдүүлэлнүүдые илгаруулна.

Г. Ц. Цыбиковэй мэдүүлэлнүүдэй янзанууд, тэдэнэй гэшүүд ба мэдүүлэлнүүд соо тэдэнэй эзэлдэг нуури, логическа сохилто ба сэглэлтын тэмдэгүүд тухай зарим дэлгэрэнгыгээр хөөрэнэ.

Хэблэлдэ гараһанһаа хойшо 100 жэл шаху жэлэй туршада Г.Ц. Цыбиковэй «Буряад-Монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика», буряад хэлэ бэшэгэй эрдэм ухаан урагшатай хүгжөө. Г. Цыбиковай тодорхойлон бодолнууд дэлгэрэнгыгээр хүгжөөгдөө. Зарим тодорхойлолнуудын тобшологдоһон байна (жэшээнэ, и үзэг үргэн бэшэ, харин нарийхан); хэлэлгын абяанууд аялган ба хашалганууд

боложо хубаардаг, тэрэнь сагай гү, али бээ дааһан байдалай хэмжээгээр бэшэ, харин нээмэл гү, али нээмэл бэшэ гэжэ илгардаг.

Г. Цыбиков оюун ухаан бодолтой, зураглаһан үзэгдэлнүүдэйнгээ гол удхые тобшохоноор ойлгожо шадаһан, хуушан монгол хэлэнэй фонетикын, морфологиин, синтаксисэй үндэһэн асуудалнуудые үндэр хэмжээндэ тайлбарилһан, мүнөөшье хүрэтэр тэрэнэй гол бодолнуудынь хубилаагүй. Г. Цыбиковэй «Буряад-монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика» гэхэн ном өөрынгөө үе сагта хургаал табиһан хуралсалай ном буряад хурагшадые үзэг бэшэгтэ хургаха хэрэгтэ, илангаяа соёлой хубисхалай эхин жэлнүүдтэ, сэгнэшгүй аша туһатай байһанаа гэршэлээ. Г. Цыбиковэй мэдүүлэлнүүд бодото ажабайдалһаа абтажа, ойлгоходо бэлэн байдаг гэжэ тэмдэглэлтэй. Энэ грамматика практическа удха шанартай байһандаа, хуушан монгол хэлэнэй хуралсалай хэрэгсэл боложо мүнөөшье болотор хэрэглэгдэнэ.

Тобшолол

1. Гомбожаб Цыбиковэй буряад хэлэ шэнжэлэлгэдэ оруулһан хубита аргагүй ехэ, тэрэ буряад хэлэ бэшэг шудалха хэрэгтэ эхи табиһан;

2. Эрдэмтэн Г. Цыбиковэй тэмдэглэлэнэй ёһоор, «монгол бэшэгэй хэлэн бүхы монгол арадуудые, тэрэ тоодо буряад нютаг хэлэнүүдые нэгэдүүлхэ аргатай. Бэшэгэй хэлээр бүхы монгол арадууд бэе бээ хайнаар ойлгохо аргатай, харин яряанай хэлээр ойлгохонь бэрхэтэй».

3. Г. Ц. Цыбиковэй «Буряад-монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика» буряад хэлэнэй саашанхи хүгжэлтэдэ шухала үүргэ дүүргэһэн; Тус хуралсалай ном соо буряад хэлэ шудалалгын онол тоосогдоһон ушарһаа аша туһатай;

4. Г. Ц. Цыбиковэй бэшэлэнэй ёһоор, буряад хэлэн ямар аргаар хүгжэхэб гэбэл, эрдэм-шэнжэлэлгэнүүд эрдэмэй түбүүдтэ, мүн буряад хэлэ заалга хургуулинуудта нэбтэрүүлэгдэхэ ёһотой.

5. Гомбожаб Цыбиков буряад-монгол бэшэгэй хэлэнэй грамматика соогоо Европын грамматикануудай жэшээ дээрэ иимэ хубинуудые элирүүлнэ: I хуби — «Фонетикэ ба графика», II хуби — «Морфологи», III хуби — «Үгын бии бололго», IV хуби — «Синтаксис».

6. Хэлэнэй хүгжэлтэ ямар аргаар дэлгэрэхэб гэбэл, хэлээ үргэн дэлисэтэйгээр нийгэмэй бүхы оршондо хэрэглэгжэ байбал;

7. Монгол бэшэгтэ хэрэглэгдэдэг удаан абяануудыг бэлээр бэшэжэ һурахын дүрим тогтоогоо;

8. Хэлэнэй хүгжэлтэдэ элбэгээр адли тэгшэ хоер хэлэнэй толинуудыг, грамматика болон һуралсалай номуудыг хэрэглэбэл, өөрын үндэһэн соел бусад арадай соелдо булигдахагүй.

Хэрэглэгдэһэн номууд:

1. Российское монголоведение: хрестоматия / составление, автор вступительной статьи Е. К. Шаракшинова. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2012. 322 с.

2. Цыбиков Г. Ц. Буддист-паломник у святынь Тибета. Москва: Эксмо, 2011. 480 с.

3. Цыбиков Г. Ц. Избранные труды в двух томах. Т. 1. Буддист паломник у святынь Тибета. Новосибирск: Наука, 1981. 264 с.

4. Цыбиков Г. Ц. Избранные труды в двух томах. Т. 2. О центральном Тибете, Монголии и Бурятии. Новосибирск: Наука. Сибирское отд-е, 1991. 232 с.

5. Цыбиков Г. Ц. Грамматика бурят-монгольского письменного языка. Улан-Удэ, 1993. 117 с.

6. Цыдендамбаев Ц. Б. Жизненный путь Г. Ц. Цыбикова. К 100-летию со дня рождения профессора Г. Ц. Цыбикова. Улан-Удэ: Бур. кн. изд-во, 1976. С. 36.

7. Базаров Б. В., Мягашева С. Гомбожаб Цыбиков. Жизнь как подвиг, достойный славы и подражания // Буряад Үнэн. 2023. 8 сент.

THE RESEARCH PATH OF GOMBOZHAP TSYBIKOV AND HIS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE GRAMMAR OF THE BURYAT LANGUAGE

Bato G. Zhigdylmeev

Student at the Higher School
of Buryat Language and Literature
wolfbzh04@gmail.com

Academic Supervisor

Larisa B. Budazhapova

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
budlara@mail.ru

Dorzhi Banzarov Buryat State University named after
Ulan-Ude, Russia

Abstract. This article examines the research career of Gombozhap Tsybikov and his work, "Grammar of the Buryat-Mongolian Written Language." The author explores Tsybikov's biography and development as a scholar and university professor. His father, Tsybik Montuev, played a significant role in his development as a linguist of Eastern languages. Tsybikov's "Grammar of the Buryat-Mongolian Written Language" is the first systematic textbook, laying the foundation for the study and teaching of the Old Mongolian language in Buryatia.

Keywords: Tsybikov, research career, Buryat language.

Научная статья
УДК 81.512.31(075.2)

**ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО
МАТЕРИАЛА УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ «БУРЯД ХЭЛЭН»
(НА ПРИМЕРЕ 1-го КЛАССА)**

© **Иванова Александра Ивановна**

студент
aleksandraivanova.2026@mail.ru

Научный руководитель

© **Замбулаева Наталья Гомбоевна**

кандидат педагогических наук, доцент
zambalai@mail.ru

Боханский педагогический колледж имени Доржи Банзарова
пос. Бохан Иркутская область

Аннотация. В данной работе дается анализ социокультурного материала, представленного в новом УМК «Бурядхэлэн. 1 класс» для образовательных организаций Иркутской области с целью выявления их воспитательного потенциала. Социокультурный материал направлен для воспитания любви к своему народу, к своему родному языку, обогащения словаря детей и воспитания достойных граждан своей Родины.

Ключевые слова: бурятский язык, обучение, младший школьник, новые УМК, социокультурный материал, пословицы, скороговорки.

На территории нашего региона с 2018 года проведена большая работа по созданию УМК по бурятскому языку. На данный момент линейка УМК созданы для 1-9 классов. Изданы и учатся по новым УМК обучающиеся 1-6 классов.

Авторами учебно-методических комплектов являются учителя бурятского языка и литературы Усть-Ордынского Бурятского округа под руководством ученых-педагогов Бурятского государственного университета им. Д. Банзарова (г. Улан-Удэ, Республика Бурятия).

Разработанные УМК по бурятскому языку направлены на формирование коммуникативной компетенции обучающихся, на развитие их умений в области основных видов речевой деятельности, а также с учетом их стартовой речевой компетенции. При этом он

нацелен, в первую очередь, на развитие умений продуктивной речевой деятельности учащихся.

При разработке УМК основным принципом организации учебного материала является тематический. В содержание учебника включены монологические тексты с заданиями, тексты-диалоги с заданиями; художественные тексты, пословицы, поговорки и пр. (подобранные в соответствии с темой), грамматические комментарии, социокультурный материал («Гурбалдайн гурбан сэсэн»), словарь активной лексики, а также аудиотексты диалектной речи [2, 81].

В рамках данной работы мы изучим и проанализируем социокультурный материал, представленный в разделе «Гурбалдайн гурбан сэсэн» в 1 классе.

Весь материал, представленный в учебных пособиях «Буряад хэлэн» мы приводим ниже в таблице 1.

Таблица 1

Распределения социокультурного материала в 1-м классе

Раздел	Социокультурный материал				
	Онъһон үгэ	Таабари	Жороо үгээс жороолуулая	Үрээлнүүд	Текстнүүд
1. Би. Минии нүхэд	3	-	-	-	1
2. Минии бүлэ	3	-	1	-	1
3. Минии үдэр. Сүлөө саг	6	-	-	-	1
4. Минии һургуули	1	1	-	1	-
5. Ажал. Мэргэжэл	-	-	1	-	-
6. Гэрэй ба зэрлиг амитад	4	-	2	-	-

Как видно из таблицы № 1, социокультурный материал в учебном пособии для 1 класса, в большинстве представлен пословицами (онъһон үгэнүүд), скороговорками (жороо үгээс жороолуулая), текстами о традициях, обычаях бурят (Гурбалдайн гурбан сэсэн).

В одном разделе «Минии хургуули» представлена 1 загадка (таабари), и одно благопожелания (үрээл).

В блоке «Би. Минии нүхэд» представлены 3 пословицы, их значение раскрывает тему друзей, важность значения и умения дружить. В результате работы с данными пословицами дети должны понять, что дружбу нужно ценить, уважать и что дружить тоже надо уметь.

Например:

Зуун үхэртэй байнхаар,

Зуун нүхэртэй ябаһан дээрэ.

Һайн хүн нүхэришэ.

В блоке «Минии бүлэ» так же представлены 3 пословицы, в них говорится о семье и родителях. Например:

Ахайнь захирдаг,

Дүүнь шагнадаг.

Эжытэй хүн эльгэ дүүрэн.

В блоке «Минии үдэр. Сүлөө саг» представлены 6 пословиц, смысл их заключается в том, что образование и знания одно из самых главных богатств, необходимых людям. Например:

Бэхэнээ үгэ гарадаггүй,

Бэшээшэнээ гарадаг.

Бэшэг мэдэхэгүй хүн һохор хүндэ адли.

Ехэ юумэтэй байнхаар,

Ехэ хургаалтай байһан дээрэ.

В блоке «Минии хургуули» представлена одна лишь пословица, и смысл ее раскрывает детям силу учения, знания. Образованный человек способен на множество побед. Например:

Хүсөөр ехэ хүн

Нэгэ хүниие дишлэхэ.

Эрдэмээр ехэ хүн

Мянган хүниие дишлэхэ.

В последнем блоке «Гэрэй ба зэрлиг амитад» представлены 4 пословицы, в них говорится о диких и домашних животных.

Например:

Һайн морин эзэнэй һанаа тааха.

Үнэниинь хара болобошье,

Һүниинь сагаан байдаг.

Хони хонинтойнь тоолодог юм.

Ямаа ямаантайнь тоолодог юм.

Тэмээ тээлниг соо нюухагуйш.

В учебнике даны 3 текста «Гурбалдайн гурбан сэсэн» из разных разделов.

В разделе «Би. Минии нүхэд» Идет речь о семье бурят, которые жили дружно, трудились и помогали друг другу. Они взяли к себе в семью осиротевшего ребенка и воспитывали его как своего, они учили своих детей доброте и уважению. Смысл этого текста в том, что нужно уважать людей и учить этому своих детей.

В разделе «Минии бүлэ» речь идет о том, что с древних времен принято уважать родителей, братьев, сестер, уважать старших, не спорить с ними. Почитать своих бабушек, дедушек добрыми делами, в бурятской культуре их всего три: ласковое слово, мягкая постель и вкусная пища. Смысл текста в том, что нужно уважать и почитать старших, особенно, если это ваши родные.

В разделе «Минии үдэр. Сүлөө саг» говорится о том, что один день из жизни бурята в древности отличался от современных дней. С восходом солнца вставали, пили чай, затем выходили на работу. Днем пасли скот и убирались в загонах для скота. Вечером, после захода солнца, отдыхали, беседовали у костра и пили чай. Смысл текста в том, что со временем один день из жизни бурят и также других народов настолько поменялся, сейчас же некоторые люди перестали дома держать скот, стали мало общаться друг с другом, в общем, преемственность передачи традиционного уклада жизни последующим поколениям утрачивается.

Итак, мы видим, что социокультурный материал учебного пособия дает широкие возможности для учителя, направленные для воспитания у первоклассников уважительного отношения к друзьям, семье и близким людям. Главной сильной стороной современного учебного материала является его направленность на систему ценностей. Через простые тексты и иллюстрации ребенок считывает модели поведения, которые потом переносит в реальную жизнь. Особенно ценно, когда материал не просто декларирует «нужно быть добрым», а создает ситуации сопереживания, где первоклассник может примерить роль заботливого сына или верного друга на себя.

В рамках обновленного ФГОС НОО фокус сместился с простого накопления знаний на формирование личности, поэтому социокультурный контекст здесь выступает «мостиком» между теорией и реальной жизнью ребенка.

Особенно ценно, что в первом классе такие абстрактные понятия, как «гражданская идентичность», подаются через близкие и понятные образы: семья как малая Родина; знание как личный инструмент успеха; традиции как связь поколений. Это превращает урок из формального процесса в живое воспитательное пространство.

Литература

1. Буряад хэлэн: 1 класс: юрэнхы һуралсалай эмхи зургаануудта хэрэглэгдэхэ ном / авторнууд Г.-Х. Ц. Гунжитова, Р. С. Дылыкова, Б. Д. Цырендоржиева, И. П. Атутова, Л. Х. Алсаева, О. О. Аюшеева, С. В. Буинова, О. М. Барлукова, Л. Е. Боронцова болон бусад; [С. М. Дугарова]. Якутск: Бичик, 2019. 112 с.
2. Замбулаева Н. Г., Барлукова О. М., Хамаганова И. Н. Возможности новых УМК по бурятскому языку в речевом развитии младших школьников // Проблемы функционирования языков в полиэтническом пространстве: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию ФГБОУ ВО «Бурятский государственный университет им. Д. Банзарова» (20-21 апреля 2022 г.). Улан-Удэ, 2022.
3. Цырендоржиева Б. Д. Роль современного УМК по бурятскому языку в условиях единого межрегионального образовательного пространства // Преподавание родных языков в современных условиях: эффективные методики и технологии: материалы всероссийской научно-практической конференции с международным участием (Улан-Удэ, 17–18 декабря 2020 г.). Улан-Удэ, 2020. С. 79–83.
4. Федеральный государственный образовательные стандарт начального общего образования, утверждённый приказом Министерства просвещения РФ № 286 от 31 мая 2021 г.

THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF THE SOCIO-CULTURAL CONTENT OF THE TEXTBOOK "BURYAAD HELEN" (FOR EXAMPLE, 1ST GRADE)

Alexandra I. Ivanova
aleksandraivanova.2026@mail.ru

Scientific supervisor
Nataliya G. Zambulaeva
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
zambalai@mail.ru

Dorzhi Banzarov Bokhan Pedagogical College
Bokhan, Irkutsk Region

Abstract. This paper provides an analysis of the sociocultural material presented in the new educational program "BuryadKhelen. 1st Grade" for educational institutions in the Irkutsk Region, with the aim of identifying its educational potential. The sociocultural material is designed to foster a love for one's own people and their native language, enrich children's vocabulary, and educate them to become worthy citizens of their homeland.

Keywords: Buryat language, education, primary school students, new educational programs, sociocultural material, proverbs, and tongue twisters.

**БУРЯАД ХЭЛЭНЭЙ БАРГАЖАН НЮТАГ
ХЭЛЭНЭЙ ОНСО ШЭНЖЭНҮҮД
(ПРОФЕССОР Э. Р. РАДНАЕВАЙ АЖАЛНУУДААР)**

© Матанова Дулгар Нимацыреновна

Буряад хэлэнэй ба уран зохиолой
дээдын хургуулийн оюутан,
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан-Үдэ хото
matanovadulgar@gmail.com

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

Будажапова Лариса Батуевна
Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
budlara@mail.ru

Шухала удха. Тус статьяда буряад хэлэнэй баргажан нютаг хэлэнэй онсо шэнжэнүүд тухай хэлэгдэнэ. Профессор Э.Р. Раднаевай баргажан нютаг хэлэн тухай ажалнуудые шэнжэлхэ зуураа, фонетическэ, лексическэ болон грамматическа илгаануудыень тодорхойлон, литературна хэлэнтэй зэргэсүүлгын анализ хэгдэнэ. Тиибэшье нютаг хэлээ сахихын болон дэлгэрүүлхын гол шухала асуудалнууд элирүүлэгдэнэ.

Шухала үгэнүүд: говор, буряад, нютаг хэлэнэй онсо шэнжэнүүд, баргажан нюта хэлэн.

Тус шэнжэлгэ соогоо баргажан нютаг хэлэнэй онсо шэнжэнүүдые хараадаа абан, эрдэмтэдэй шэнжэлхэн ажалнуудта үндэхэлэн, мүнөө сагта залуушуулай дунда хэр зэргэ хэрэглэгдэнэб, яагаад нютаг хэлээ нютагтаа сахиха ба хүжөөхэ тухай хэлэгдэнэ. Тиимэхээ урдаа хэдэн зорилго табиһан байнабди: Баргажан нютаг хэлэнэй онсо шэнжэнүүдые шудалха, тодорхойлох; Буряад литературна хэлэнтэй баргажан нютаг хэлэнэйнгээ түхэлнүүдые зэргэсүүлэн илгажа, нютаг хэлэнэйнгээ онсо шэнжые лексическэ, фонетическэ, болон грамматическа талаһаа элирүүлхэ; Нютагай залуушуул нютаг хэлэнэйнгээ хүгжэлтэ тухай ямар ханал бодолтой байһыень элирүүлхэ; Залуушуулай дунда анкетэ үнгэргэжэ, нютаг

хэлээ хэр зэргэ мэдэнэб, хэрэглэнэ гү, али үгы гү, нютаг хэлээ сахиха талаар ямархан даасатайб гэжэ ойлгохо; Нютаг хэлээ сахиха аргуудыг дурадхаха, Баргажан нютаг хэлээ сахиха, хойто үеынхидтэ дамжуулха хэрэгтэ туһатай, хургуулида, олонийтэдэ тодорхой, аша үрэтэй дурадхалнуудыг зохёохо.

Тус ажалаа шэнжэлхэнэ урид, мэдээжэ багша, профессор Э.Р. Раднаевай ажалнуудыг хараадаа абан, тусхай тэмдэглэлнүүдэ хэһэн байнабди. Тэрэ эрдэм шэнжэлгынгээ горитойхон хувиё баргажан нютаг хэлэндэ зориулаа. Шэнжэлэлгэн гүнзэгы удхатай, системнэ аргаар, фонетическэ, лексическэ, грамматическа онсо шэнжэнүүдэ дэлгэрэнгыгээр шэнжэлхээрээ илгардаг.

Баргажан нютаг хэлэнэй лексическэ илгэануудыг Э.Р. Раднаевай классификации баримталан тодорхойлон, удаадахи жэшээнүүдэ яряанай хэлэлгэнэ түүжэ бэшэбди.

Лексическэ илгэанууд

Баргажанай нютаг хэлэн	Литературна хэлэн
Малгаар (малгаадэр)	үглөө — үглөөдэр
Сабья	Сабхи
Шоогой	Ямаан
(О)Убардаха	Шэдэхэ
Бээрээ	өөрөө
Ум(н)дэхэ	Таалаха
Баллаха	Эбдэхэ
Мэндэхэ	Яараха
Яараха	һанаагаа зобохо
Юһэхэ	Хэршэхэ. зүһэхэ

Фонетическэ илгэанууд

Аялгануудай һэлгэлгэнүүд

Баргажанай нютаг хэлэн	Литературна хэлэн
Ирэ — ирэхэ	Эрэ — эрхэ
Хултууһан	Холтоһон
Загууһан	Загаһан
Гутууһан	Гутал
Хотиго (Хочьхо)	Хутага
Нирай	Нарай
Худии	Хэды
Йэл	Жэл
Йорон	Жаран

Аялгануудай уналга

Баргажан нютаг хэлэн	Литературна хэлэн
Неэдэн	Энеэдэн
Ерээг?	Ерээ гү?
Ошоог?	Ошоо гү?
Мэдаанш?	Мэдэһэн гүш?
Ойлгоош?	Ойлгоо гүш?
үстэр	үсэгэлдэр
Ераан, ябаан	Ерэхэн, ябаһан
Хэлжэйнаан	Хэлэжэ байна һэн
Хашангэнэ	Хайшан гэнэ

Ассимиляци

Баргажанай нютаг хэлэн	Литературна хэлэн
Дубуун	Добуун
Зуурай, баррай	Зүүн урда, баруун урда
Мэдчеха	Мэдэжэ байха
һайнштаа	һайнши даа
Юунштаа	Юуншые даа

Холбоо үгэнуудэй фонетическэ ниилэлгэ

Баргажанай нютаг хэлэн	Литературна хэлэн
һуужайн	һуужа байна
Хэбтээдэйн	Хэбтэж эбайна
Хараадайн	Хаража байна
Энэш шэнгэнэ	Энэш хайшан гэнэ
тиихойття	Тиигэхэ гүбди даа

Үенүүдэй һэлгэлгэ

Баргажанай нютаг хэлэн	Литературна хэлэн
Сэсэгэлхэ	Сэсэглэхэ
Шаралха	Шарлаха
Үмэдхэ	Үмдэхэ
Эдэлхэ	Эдлэхэ
Хадалгаха	Хадаглаха

Морфологическа илгаанууд

1.Нэрэ үгэнүүд хубилхадаа олон янзын залгалтануудыг абадаг;

2. Үгэнүүд нэгэ хэлэлгын хубиһаа нүгөө, бэшэ хэлэлгын хубида нүүһэн байдаг;

3.Үгэ бии бололгын ба үгын дүрсэ бии бололгын суфикснууд дэлгэрэнгы гү, али үсөөн, хомороор ушардаг үгэнүүд ;

4. Хэлэлгын хубинууд соо ушардаг үгэнүүд.

Баргажанай нютаг хэлэн	Литературна хэлэн
Хадайн (басаган)	Хадын
Хоньне (мяхан)	Хониной
Гэраан	Гэрһээ
хургууляан	хургуулиһаа
Бэээрээ	өөрөө
Ноход	Нохойнууд
Гахад	Гахайнууд
Дэгэд	Дэгэлнүүд
Ошоотхим	Ошоо ха юм
Бодогоор	Бидэ, хоюулаа
Хошоод	Хойор хоёроор
Нэжээд	Нэгэ нэгээр
Ерэхэ тама (тэмэ), ябаха тама	Ерэхэ бүри, ябаха тума

Литературна буриад хэлэнтэй сасуулхадаа, баргажан нютаг хэлэнэй фонетическэ, лексическэ, морфологическа онсо шэнжэнүүдые элирүүлээбди. Хэлэлгын хубинуудай, жэшээн, юумэнэй нэрын онсо шэнжэнүүдые бии болохо түхэлөөрнь (үндэһэн ба гараһан, юрын ба бүридэһэн) болон мэдүүлэл соохи үүргээрнь хаража үзэһэн байнабди. Литературна буриад хэлэһнээ илгаатай диалектнэ үгэнүүдые болон түхэлнүүдые элирүүлээбди.

Э.Р. Раднаевай шэнжэлгэ дээрэ үндэһэлжэ, баргажанай нютаг хэлэн эхирэд нютаг хэлэндэ ороно гэжэ тэмдэглэгдээ. Иигэжэ Э.Р. Раднаевай хүдэлмэри буриад диалектологиин асуудалнуудыг хүгжөөлгэдэ ба литературна хэлэнэй баяжуулгада шухала үүргэтэй байгаа. Э. Р. Раднаев баргажан нютаг хэлэ шэнжэлгэдэ горитой ехэ хубитаяа оруулһан байна.

Шэнжэлгынгээ түгэсхэлдэ Баргажан хэлэтэй оюутадай дунда опрос хэһэн байнабди. Асуудалнууд: Как часто вы используете баргузинский говор в повседневной жизни, и как часто

литературный? Ехэнхи 90% оюутад үдэр бүри хэлэлгэдээ баргажан хэлээрээ хэлсэдэгбди гэжэ тэмдэглээ.

2. Есть ли в вашей речи слова, которые, как вам кажется, отличаются от того, как говорят другие буряты из других районов? — Ехэнхи 90% оюутад баргажан нютаг хэлэндэ бусад нютаг хэлэнһээ илгаатай үгэнүүд бии гэжэ тэмдэглээ: *загуун, доржоохой, зантуу, хлээмэн, гутуун, эдээлиш, оиши*.

3. Если сравнивать ваше произношение с тем, как говорят в других диалектах, замечаете ли вы, что гласные звуки в вашем диалекте, особенно рядом с согласными "б", "р", "м", произносятся иначе, возможно, как дифтонги? И если да, то как именно? Есть ли примеры слов, где это различие очевидно? — Үсөөхэн оюутад 20% иимэрхүү илгаанууд ойлгогдодоггүй, харин байбашье, тиймэ олон бэшэ гэжэ тэмдэглээ: *байрха-бариха, неэхэ-энеэхэ, мойрон-морин, мэдхой-мэдэхэгүйб*.

4. Есть ли у вас слова или выражения, которые вы часто используете, но которые, как вам кажется, мало кто понимает за пределами Баргузинской долины? Можете ли вы привести примеры? — Хахадһаа ехэ оюутад 60 % харюунууд соогоо жэшээнүүдые бэшэһэн байна: *Бахана дээрэ доржоохой һууна. Халхабша соо гаан хубардаан асарал даа. Малгаадар гэртээ ошоноб. Газаа гараад, зантуу абаад ерэ г.м.*

Асуудалнуудые оюутадта табяад, тусгаар тобшолол гаргаабди. Залуушуул яряанай хэлэлгэдээ ехэнхидээ нютаг хэлээ хэрэглэнэ. Нютаг хэлэн баргажан нютагайхидта түрэл хэлэн болоно, эхэ хэлээрээ хэлсэхэдэ ойлгосотойшые, хүн бүхэндэ дүтэ, тиймэһээ олоной дунда хэрэглэгдэжэ байхадаа, хэлэн сахигдана.

Түрэл нютаг хэлээ мартахагүйн тула, залуушуулда иимэ дурадхалнуудые дурадхаха аргатайбди: Гэр бүлэдөө нютаг хэлээрээ хэлсэхэ; Баргажан нютаг хэлээрээ наадануудые наадаха, дуунуудые дуулаха, хүүгэдэй наадануудые, үлгын дуунуудые, арадай дуунуудые хэрэглэжэ, харилсаагаа зохеон байгуулха; Үхибүүдтээ онтохо ба үльгэр хөөрэхэ, эхэ эсэгэнэр, хүгшэн эжы абанар гэр бүлынгөө түүхэ домогуудые, үльгэр домогуудые нютаг хэлээрээ хубаалдаха аргатай. Олониитын ба соёлой талмай байгуулхадаа, соёлой хэмжээ ябуулгануудые үнгэргэхэ; Баргажан нютаг хэлэтэй арад зоной соёлдо, хэлэндэ зорюулагдahan фестиваль, концерт, мурьсөөн, үзэсхэлэнгүүдые үнгэргэхэ, нютаг хэлээ эдэбхитэйгээр хэрэглэжэ хургаха.

Нютаг хэлээрээ мүнөө үеын мэдээсэлэй хэрэгсэлнүүдые хүгжөөх: аудио олон видеоконтент зохёохо: подкаст, видео, богонихон фильм, интервью буулгаха. Субтитрнуудые оршуулха гү, али мэдээжэ мультфильмнүүдые, кино болон номуудые баргажан нютаг хэлээр дубляж хэхэ. Мүн тиихэдэ, интернеттэ хэблэхэ, блогуудые ябуулха, сайтнуудые зохёохо, өөрынгөө нютаг хэлээрээ үгүүлэлнүүдые, мэдээсэлнүүдые хэблэхэ. Нютаг хэлэнэй нэрэ хүндэ, үүргэ дээшлүүлхэ.

Литература

1. Бертагаев Т. А. Западно-бурятский диалект на материалах лексики // Академия наук СССР акад. Н. Я. Марру, вып. XIV, М., 1935.
2. Буреаев И. Д. Классификация бурятских диалектов // Проблема бурятской диалектологии: сборник статей. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 1996, Стр. 3-15
3. Матхеев Б. В. Очерки эхирит-булагатского говора // Исследование бурятских говоров. Улан-Удэ, 1968. Вып. 2.
2. Матхеев Б.В. Звуковой состав эхирит-булагатского говора // Ученые записки БГПИ им. Доржи Банзарова. Улан-Удэ, 1957. Вып. 11.
3. Матхеев Б. В. О морфологических особенностях эхирит-булагатского говора // Сборник трудов по филологии, БМ НИИК. Улан-Удэ, 1958. Вып. 3.
4. Раднаев Э. Р. О фонетических своеобразиях баргузинского говора // Сборник трудов по филологии. 1958. Вып. 3.
5. Раднаев Э. Р. О лексических особенностях баргузинского говора // Записки БМ НИИК. Улан-Удо, 1956. Вып. 21.
6. Раднаев Э. Р. Баргузинский говор // Исследование бурятских говоров. Улан-Удэ, 1965. Вып. 1.

LINGUISTIC FEATURES OF THE BARGUZIN DIALECT OF THE BURYAT LANGUAGE (BASED ON THE WORKS OF PROFESSOR E.R. RADNAEV)

Dulgar N. Matanova
student at the Higher School
of Buryat Language and Literature
matanovadulgar@gmail.com

Research supervisor
Larisa B. Budazhapova
Candidate of Philology, Associate Professor
budlara@mail.ru

Dorzhi Banzarov Buryat State University
Ulan-Ude, Russia

Abstract. The article is devoted to the analysis of the linguistic features of the Barguzin dialect of the Buryat language. This work revealed the phonetic, grammatical and lexical features of the Barguzin dialect, conducted a comparative analysis with the literary language. The problems of the loss of native dialect were noted, measures were identified to preserve it.

Keywords: dialect; Buryats; dialectal features; Barguzin dialect.

Научная статья
УДК 372.8:81.512.31

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА

© **Обогоева Людмила Алексеевна**

студентка

lyudaoboroeba@gmail.com

Научный руководитель

© **Замбулаева Наталья Гомбоевна**

кандидат педагогических наук, доцент

zambalai@mail.ru

Боханский педагогический колледж имени Доржи Банзарова,
пос. Бохан, Иркутская область

Аннотация. Статья посвящена развитию устной речи младших школьников на уроках бурятского языка по УМК «Буряад хэлэн». Подробно описан материал, представленный в учебном пособии для 2 класса, который позволяет развивать устную речь младших школьников. Рассмотрены разные виды упражнений для обогащения словарного запаса младших школьников новыми речевыми конструкциями и клише на бурятском языке.

Ключевые слова: бурятский язык, обучение, младший школьник, учебно-методический комплект, устная речь.

Устная речь — это живое общение. Её главный плюс в том, что она очень выразительная. Вы можете менять скорость, громкость, делать паузы, добавлять эмоции, жестикулировать. И самое важное, вы видите реакцию слушателя и можете сразу подстроиться под него. Поэтому она воздействует на людей гораздо сильнее, чем сухой текст [2; 319].

Умение говорить и грамотно излагать свои мысли важно практически для всех школьных предметов. Когда ученик дает развернутый и логично построенный устный ответ, это сразу видно: он владеет материалом, а не просто заучил факты. Именно поэтому устные опросы и ответы у доски остаются самым частым и эффективным способом проверки знаний.

Чтобы научить младших школьников грамотно отвечать устно, нужно опираться на их умение работать с текстом. Всё начальное обучение русскому языку как раз и направлено на это: детей учат, что такое текст, как он строится, как его озаглавить и как создать свой. Эти навыки — основа для любого устного высказывания. Сначала ребёнок учится составлять правильный текст на бумаге, а потом переносит этот навык в устную речь.

Обучая устной речи, учитель должен учитывать, что «между письменной и устной речью много общего: один и тот же словарь, одни и те же способы связи слов и предложений, в основе обеих форм речи лежит внутренняя речь, в которой начинает формироваться мысль»[3, 7]. Настоящая живая речь рождается прямо в момент разговора.

Т.А. Ладыженская описывает устную речь как живой и гибкий процесс, в котором:

1. Есть невербальная связь. Общение происходит не только через слова, но и через визуальный контакт, выражение лиц и жесты, что делает его гораздо богаче.

2. Она адаптируется. Это не монолог в пустоту. Говорящий постоянно “считает” реакцию слушателей и подстраивается свою речь под них — поясняет, если видят непонимание, или сокращает, если видят скуку.

3. Она создается для уха. Все её инструменты — интонация, темп, громкость — ориентированы на слуховое восприятие, в отличие от письменного текста, который мы видим.

4. Это “черновик на лету”. У нас нет возможности стереть и переписать сказанное, как на бумаге. Мы вынуждены говорить сразу в финальной версии, исправляя по ходу только то, что успеваем заметить [3, 9].

Главная цель ученических ответов — не просто выдать заученный факт, а научиться им пользоваться. Когда ученик формулирует ответ, он учится анализировать информацию, строить логические цепочки, давать объяснения и отстаивать своё мнение. То есть, сам процесс ответа — это и есть тренировка мышления. Учебные тексты специально устроены так, чтобы их было легко понимать и учить. Всё в них продумано: какой материал включить, как его организовать и какими словами объяснить [3, 301].

Качественный устный ответ должен быть точным. В первую очередь, это касается грамотного использования терминов. Учени-

кам нужно не просто заучивать их, а понимать смысл каждого слова и уместно его употреблять.[3, 303].

В ФГОС НОО есть требования к развитию устной речи обучающихся. Такие как, сформированность и развитие всех видов речевой деятельности: слушание (аудирование) и говорение: анализировать устную речь, выделять главное и понимать интонации; вести осмысленные беседы, соблюдая вежливости уважая собеседника; строить небольшие рассказы о себе, описывать что-либо, используя богатство родной речи; кратко и ясно излагать свои мысли перед аудиторией [2].

С 2018 года в нашей области была начата разработка УМК по бурятскому языку для образовательных организаций Иркутской области. Учителя бурятского языка и литературы Усть-Ордынского Бурятского округа под руководством ученых-педагогов Бурятского государственного университета им. Д. Банзарова (г. Улан-Удэ, Республика Бурятия) являются авторами-разработчиками этих УМК. На сегодняшний день завершена работа над линейкой УМК для 5-9 классов.

Новые учебники (УМК) по бурятскому языку созданы для одной главной цели — научить детей реальному общению. Они помогают школьникам развивать все ключевые речевые навыки: умение говорить, писать, читать и понимать речь на слух. При этом программа начинается с того уровня, которым дети уже владеют, и постепенно его повышает. Особый упор делается на то, чтобы ученики могли активно использовать язык — то есть свободно говорить и грамотно писать на бурятском [5;81].

Этот учебник по бурятскому языку построен по тематическому принципу. Это значит, что каждая его часть посвящена определённой теме. Внутри этих тем собраны все необходимые материалы: тексты для чтения и пересказа, диалоги для отработки общения, художественные произведения, пословицы, грамматические пояснения, культурные справки (например, «Хубсаһан»), списки самых нужных слов и даже аудиозаписи с образцами живой диалектной речи.

Новые УМК представляют собой полноценный комплект. В него входят учебник, рабочая тетрадь, книга для дополнительного чтения (хрестоматия), аудиоприложение и специальное пособие для учителя с рекомендациями по проведению уроков.

В этой статье мы изучим и опишем возможности материалов учебного пособия «Буряад хэлэн» для развития устной речи второклассников.

Учебное пособие «Буряад хэлэн» состоит из 8 блоков: «Би. Минии нүхэд», «Минии һургуули», «Хубсаһан», «Минии үдэр. Сүлөө саг», «Табан хушуун мал», «Ажал. Мэргэжэл», «Минии бүлэ», «Минии нютаг»[1;124].

Например, в разделе «Минии бүлэ» представлен большой материал, позволяющий развивать устную речь школьников. Так урок начинается с прослушивания аудиозаписи беседы бабушки и внука Баяра. После прослушивания аудиозаписи учитель задает вопрос:

– Үбгэн абань ямар заншал тухай хөөрэнэб?

Дети отвечают:

– Үбгэн аба мэндэшэлгын заншал тухай хөөрэнэ.

После определения темы диалога ребята отвечают на вопросы, которые даны после диалога:

1. Баяр үбгэн абаһаа юун тухай һурааб?

2. Үбгэн абань ямар ёһо заншал тухай хөөрөөб?

3. Буряад хэлэндэ мэндэшэлгын ямар һайхан үгэнүүд бииб?

В процессе диалога обогащается словарный запас обучающихся за счёт ознакомления с вариантами слов-приветствий на бурятском языке: «Амармэндэ-э!», «Сайн!», «Сайнууд!», «Сайн байна!», «Сагаан һараар! Сагаалганаар!», «Мэндэ-э!».

Формы приветствия на бурятском языке зависят от возраста и статуса собеседника; степени знакомства; места и ситуации, в которой вы находитесь.

После работы над данным заданием, можно предложить детям разыграть такие коммуникативные ситуации, в которых они могут оказаться в жизни:

1. Вы встретили на улице бабушку своего друга. Как вы с ним будете здороваться? Разыграйте ситуацию в паре.

2. Ты пошла гулять вечером с подругой. Как ты с ней будешь здороваться? Разыграйте ситуацию.

3. Вы пришли в гости к родственникам. Как вы будете приветствовать своих родственников? Разыграйте ситуацию.

4. Вам сказали выступить на празднике Белого месяца. Нужно поздравить весь зал с праздником. Как вы обратитесь к зрителям. Разыграйте ситуацию.

Разыгрывая такие ситуации, приближенные к жизненной реальности, дети научатся использовать в активном словаре слова-приветствия, которые они изучили на уроке. В данных ситуациях заложен и большой воспитательный потенциал: уважение к старшим, привычка правил этикетного поведения и др.

А теперь выполним задание для закрепления форм приветствий на бурятском языке.

Предлагаем еще один вариант работы с данным упражнением: Расставьте реплики в правильном порядке.

- Дариима: Сайн байна!
- Сэсэгмаа: Хотоошооб, цирк харааб.
- Дариима: Амаралтын үдэр хаана ошообши?
- Сэсэгмаа: Ехэ һонин.
- Дариима: Үү! Һонин гү?
- Сэсэгмаа: Сайн!

Цель этого задания научить правильно использовать разные формы приветствия в бурятском языке в зависимости от ситуации и возраста собеседника.

Как видим, материал, представленный в учебном пособии для 2 класса, позволяет развивать устную речь младших школьников, учителю необходимо самому дополнять разными видами упражнений, чтобы у детей шел процесс обогащения словарного запаса новыми речевыми конструкциями и клише на бурятском языке.

Литература

1. Буряад хэлэн: Һуралсалай ном. 2 класс: Юрэнхы Һуралсалай эмхи зургаануудта хэрэглэгдэхэ ном / авторнууд Г-Х. Ц. Гунжитова, Р. С. Дылыкова, Б.Д. Цырендоржиева, О. М. Барлукова, Л.Е. Боронцова, Л. А. Мантыкова, И. В. Ольхеева, Н. Д. Петина, В.Г. Танганова, А.Т. Татарова, И.Н. Хамаганова, В.Б. Хартанова. Улаан-Үдэ: «Бэлиг» түб, 2020. 152 х., зурагууд.

2. Методика обучения русскому языку в начальных классах: учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Педагогика и методика нач. обучения» / М. Р. Львов, Т. Г. Рамзаева, Н. Н. Светловская. 2-е изд., перераб. Москва: Просвещение, 1987. 415 с.

3. Налимова Т. А. Как научить младших школьников создавать устные высказывания на учебные темы. Начальная школа. 2015. № 1.

4. Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования, утверждённый приказом Министерства просвещения РФ № 286 от 31 мая 2021 г.

5. Цырендоржиева Б. Д. Роль современного УМК по бурятскому языку в условиях единого межрегионального образовательного пространства // Преподавание родных языков в современных условиях: эффективные методики и технологии: материалы всероссийской научно-практической конференции с международным участием (Улан-Удэ, 17–18 декабря 2020 г.). С. 79–83.

ORAL LANGUAGE DEVELOPMENT OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN BURYAT LANGUAGE LESSONS

Lyudmila A. Obogoeva

lyudaoboroeba@gmail.com

Scientific supervisor

Natalya G. Zambulaeva

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

zambalai@mail.ru

Dorzhi Banzarov Bokhan Pedagogical College

Bokhan village, Irkutsk region

Abstract. This article focuses on the development of oral speech in primary school students during Buryat language lessons using the "Buryad Khelen" teaching and methodological kit. It describes in detail the material presented in the second-grade teaching aid, which helps develop primary school students' oral speech. Various exercises for enriching primary school students' vocabulary with new speech structures and clichés in the Buryat language are discussed.

Keywords: Buryat language; education; primary school student; educational and methodical kit; oral speech.

ҮЙЛЭ ҮГЫН АНАЛИТИЧЕСКЭ ТҮХЭЛ

© Осорова Мэдэгма Цыден-Дамбаевна

аспирант

Бурятский государственный университет имени Доржи Банзарова,
г. Улан-Удэ

medegmaosorova743@gmail.com

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

Цырендоржиева Баирма Дамбиевна

Буряад хэлэнэй болон зааха онол аргын тэнхимэй эрхилэгшэ,
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент

Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ

Буряадай гүрэнэй ехэ һуругуули

Аннотация. В статье рассматриваются глагольные аналитические конструкции в бурятском языке на материале текста повести Ц.-Д. Хамаева «Ангирай гуниг». Двойственная природа рассматриваемых конструкций изучена на разных уровнях: как на уровне сочетания слов, на уровне слова. В работе описаны 2-х, 3-х, 4-х компонентные глагольные аналитические конструкции, выделены их основные структурные характеристики на материале конкретного языкового материала.

Ключевые слова: бурятский язык, глагольные аналитические конструкции, структурное наполнение аналитических конструкций.

Буряад хэлэн хадаа аналитическа хэлэнүүдтэ ородог. Тиимэһээ олон түхэлнүүд энэл аргаар бии болодог. Үйлэ үйгын аналитическэ түхэл шудалалга, нэгэдэхээр, энэ түхэлнүүдэй онсо шэнжэ, хэлэлгэ соохи үүргэ элирүүлхэ зэргэтэй. Хоёрдохёор, үйлэ үгэнүүдэй аналитическэ түхэл элирүүлэгдэбэл, буряад хэлэ заалгада, илангаяа хэлэ мэдэхгүй үхибүүдтэ заахада, ехэ туһатай байха байна. Нурагшадта тэдэниие тайлбарилхада, илгаруулхадань бэлэн байха.

Аналитическа түхэл хоёр хубиһаа бүридэдэг:

- гол үгэ болон туһалагша үгэһөө;
- үүргээрэ морфологическа, синтаксическа, лексическэ аналитическа түхэлнүүд гэжэ илгардаг.

Үүргээрээ болон семантическа талаараа үгэдэ адли, холбоо үгэнүүдхээ бүридэнэ:

- хубинуудынъ һэлгэгдэжэ болохо («Он слушать будет»);
- оролсожо болохо («Он будет внимательно слушать»);
- хасагдажа болохо («Он будет слушать и записывать»); [1, с. 31].

Аналитическэ түхэл бии бололгоороо — үгын хабсарал байдаг, үгэ байдаг. Зарим ушарта үгэ холбоо үгэнүүдхээ бии болодог.

Буряад хэлэндэ аналитическэ түхэл хоер гү али хэдэн үгэһөө бүридэнэ, тиимэһээ бүридэлөөрөө хабсарал болодог, семантическа талаараа үгэдэ адли удхатай. Иимэ арсалдаата тодорхойлогһоо аналитическэ түхэл хэлэнэй эгээ орёо үзэгдэлдэ ородог гэжэ тоолодог. [2, с. 18].

Бидэ ажалдаа буряад хэлэнэй үйлэ үгын аналитическэ түхэлнүүдые хараха гэхэн зорилго табиһан байнабди.

Ц. Ц. Цыдыповой наһамжаар, буряад хэлэнэй үйлэ үгын аналитическэ түхэл:

- хоер хубитай (Батор ном уншаад байна «Батор книгу прочитав есть»);
- гурбан хубитай (Баярмаагай ерэхэдэ, Батор номоо уншаад байһан байна «Когда пришла Баярма, Батор книгу прочитавши был есть»);
- дүрбэн хубитай (Баярмаагай ерэхэдэ, Батор номоо уншаад байжа байһан байна «Когда пришла Баярма, Батор книгу прочитавши будучи был есть»);
- заримдаа ехэшье байжа болохо.

Доро үгтэһэн таблица соо хэдэн хубиһаа бүридэһэн үйлэ үгын түхэлнүүдые хараха аргатайт (таблица 1).

Таблица 1

Хоёр, гурбан, дүрбэн хубитай аналитическа түхэлнүүд

Түхэл	1-дэхи хуби	2-дохи хуби	3-дахи хуби	4-дэхи хуби
2 хубитай	<i>уншаад</i>	<i>байна</i>		
3 хубитай	<i>уншаад</i>	<i>байһан</i>	<i>байна</i>	
4 хубитай	<i>уншаад</i>	<i>байжа</i>	<i>байһан</i>	<i>байна</i>

Хоер хубитай үйлэ үгын аналитическэ түхэл гол болон туһалагша үйлэ үгэһөө бүридэнэ. Ехэнхидээ, олон хубитай

түхэлнүүд соо, туһалагша үйлэ үгэ мэдүүлэлэй эсэсэй (финитнэ) хуби гэжэ нэрлэдэг.

Ц. Ц. Цыдыповэй ханамжаар, үйлэ үгын аналитическэ түхэл соо нэгэл хубинь лексическэ удха абажа ябана. Бэшэ түхэлнүүдын грамматическа удха харуулна.

Буряад хэлэнэй үйлэ үгын аналитическэ түхэлэй илгарал харахда, элдэб олон хубитай жэшээнүүд байдаг. Тиимэһээ энэ эрдэмтэ ажалдаа — Ц.-Д. Хамаевай «Ангирай гуниг» гэхэн туужа сооһоо 2, 3, 4 хубитай үйлэ үгын аналитическэ түхэл түүжэ, тэдэнэй анализ хэбэбди.

Материалай анализ хэхэдэмнай, «Ангирай гуниг» гэхэн туужа соо эгээ олоор хоер хубитай үйлэ үгын аналитическэ түхэл дайралдана гэжэ элирүүлэгдэбэ. Хамта дээрээ 94 ушар байна. Тэдэниие 2 бүлэг болгожо хубаахаар:

1. Нэгэдэхи хубинь бээ дааһан үйлэ үгэ, хоердохи хубинь баһа бээ дааһан үйлэ үгэ. *Жэшээ: шүдэрлэжэ табиба, жэхыгээд абаба, хүлээжэ эхилбэ* (Таблица 2).

Таблица 2

бээ дааһан үйлэ үгэ + бээ дааһан үйлэ үгэ

1-дэхи хуби	2-дохи хуби
Бээ дааһан үйлэ үгэ	Бээ дааһан үйлэ үгэ
<i>шүдэрлэжэ</i>	<i>табиба</i>
<i>жэхыгээд</i>	<i>абаба</i>
<i>Хүлээжэ</i>	<i>эхилбэ</i>

2. Нэгэдэхи хубинь бээ дааһан үйлэ үгэ болоно, тиихэдээ хоердохи хубинь туһалагша үйлэ үгэ. *Жэшээ: гүйлгэдэг байгаа, бусажа ябаба, ниидэжэ ябаба, мөөрэжэ байба* (таблица 3).

Таблица 3

бээ дааһан үйлэ үгэ + туһалагша үйлэ үгэ

1-дэхи хуби	2-дохи хуби
Бээ дааһан үйлэ үгэ	Туһалагша үйлэ үгэ
<i>гүйлгэдэг</i>	<i>байгаа</i>
<i>Бусажа</i>	<i>ябаба</i>
<i>ниидэжэ</i>	<i>ябаба</i>

Хоёр бээ даахан үйлэ үгтэй түхэл шэнжэлхэдэ, үшөө нэгэ янзын түхэл илгархан байна.

1. Нэгэдэхи хубинь үйлэ үгын бүридэл соо ороно, хэлэгшэдэ ороно. *Жэшээ: гүйжэ мэдэбэ, мэдэжэ абаба, үгэжэ эхилбэ* (Таблица 4).

Таблица 4

Хэлэгшэ (бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ)

1-дэхи хуби	2-дохи хуби
Бээ даахан үйлэ үгэ	Бээ даахан үйлэ үгэ
Хэлэгшэ	
<i>Гүйжэ</i>	<i>мэдэбэ</i>
<i>Мэдэжэ</i>	<i>ябаба</i>
<i>Үгэжэ</i>	<i>эхилбэ</i>

1. Нэгэдэхи хубинь ушарлагшын үүргэ дүүргэнэ. *Жэшээ: шүдэрлэжэ табиба, орожо ниидэбэ, ниидэн ерэдэг* (Таблица 5).

Таблица 5

ушарлагша (бээ даахан үйлэ үгэ) + хэлэгшэ (бээ даахан үйлэ үгэ)

1-дэхи хуби	2-дохи хуби
Бээ даахан үйлэ үгэ	Бээ даахан үйлэ үгэ
Ушарлагша	Хэлэгшэ
<i>шүдэрлэжэ</i>	<i>табиба</i>
<i>Орожо</i>	<i>ниидэбэ</i>
<i>Ниидэн</i>	<i>ерэдэг</i>

Саашадаа хоер хубитай түхэлнүүдэй дунда туһалагша үйлэ үгтэй түхэлнүүдые хараад үзэхэдэ, *бай*, *-боло*, *-яба*, *-ерэ*, *-оро* гэхэн туһалагша үйлэ үгэнүүд тон ехээр хэрэглэгдэнэ.

Туһалагша үйлэ үгэнүүдэй анализ, доро үгтэһэн таблица соо харуулагдана (Таблица 6):

Таблица 6

Аналитическэ түхэлнүүдэй анализ (туһалагша үйлэ үгэтэйнэ)

Бээ дааһан үйлэ үгэ+ бээ дааһан үйлэ үгэ.		Бээ дааһан үйлэ үгэ+туһалагша үйлэ үгэ.				
1 хубинь үйлэ үгын бүридэл соо ороно.	1 хубинь ушарлаг- шын үүргэ дүүргэнэ.	Бай- гэһэн туһалаг ша үгэтэй	Боло - гэһэн туһалагш а үгэтэй.	Яба- гэһэн туһалаг ша үгэтэй	Ерэ- гэһэн туһалаг ша үгэтэй	Оро- гэһэн туһалаг ша үгэтэй
<i>Жэхыгээд абаба, хэндэш хүсэгдөөд орхихогүйб ди, хулэжэ эхилбэ, гүйжэ мэдэбэ г.м.</i>	<i>Шүдэрлэж э табиба, уугаад та- радаг хэн, дуулгахаар занаба, урбуулжа хаяжархо г.м.</i>	<i>Гүйлгэд эг бай- гаа, айдаг байгаа юм, болоһон байгаа, мөөрэж э байба, мэдэһэн байгаа г.м.</i>	<i>Баһадаг болоо һэн, шэбхэ- дэдэг болобо, адагла- даг бо- лобо, уһалжа болохо биуу, заһажа болоо г.м.</i>	<i>Бусажа ябаба, ниидэ- жэ яба- ба, гэн- шэжэ ябана</i>	<i>Дүтэл- жэ ерэ- бэ, хүрэжэ ерэбэ, гаража ерэбэ</i>	<i>Нан- шажа оробо</i>
Итого:						
24	21	28	14	3	3	1

Энэ таблицын дүнгөөр иимэ тобшолол хэхээр, ушарлагшатай болон үйлэ үгэтэй хубинуудай тоо нэгэ жэгдээр хубаарна гэхэдэ болохо (24, 21).

Туһалагша үйлэ үгэнүүд соо «бай» гэхэн түхэлтэй үйлэ үгэ түрүүлнэ. Хоердохи хуури «боло» гэхэн түхэлтэй үйлэ үгэ эзэлнэ. Харин «яба», «ерэ», «оро» гэхэн туһалагша үйлэ үгэнүүд хомороор хэрэглэгдэнэ (3-3-1).

Ц.Ц. Цыдыповой илгаралаар үйлэ үгын аналитическэ түхэлдэ ородог жэшээ хамта дээрээ 49 дахин дайралдана.

«Ангирай гуниг» гэхэн текст соо гурбан хубитай аналитическэ түхэлтэй үйлэ үгэнүүд баһал олон. Хамта дээрээ 40 жэшээ олообди. Гурбан хубитай түхэл хоер хубитай түхэлдөөл адляар хубаарна (1, 2 хубинь бээ дааһан үйлэ үгэ, харин 3 хубинь туһалагша үйлэ үгэ).

Гурбан хубитай түхэлнүүд соо үшөө ямар ушар нэмэгдэнэб гэхэл: бүхы гурбан хубинуудын бээ дааһан үйлэ үгэтэй; нэгэ хубинь

бээ дааһан үйлэ үгэ, харин 2, 3 хубинуудын туһалагша үйлэ үгэнүүд байна (Таблица 8).

Таблица 8

Гурбан хубитай түхэлнүүд

Гурбан ху- битай түхэл	1 хуби	2 хуби	3 хуби
	Бээ дааһан үйлэ үгэ	Бээ дааһан үйлэ үгэ	Туһалагша үйлэ үгэ
	<i>хүдэлэнгүй</i>	<i>хэбтэдэг</i>	<i>байгаа</i>
	Бээ дааһан үйлэ үгэ	Бээ дааһан үйлэ үгэ	Бээ дааһан үйлэ үгэ
	<i>ябахаяа</i>	<i>болижо</i>	<i>эхилшэдэг</i>
	Бээ дааһан үйлэ үгэ	Туһалагша үйлэ үгэ	Туһалагша үйлэ үгэ
	<i>эрьежэ</i>	<i>болохо</i>	<i>байгаа һэн</i>

Үгтэһэн жэшээнүүд сооһоо гурбан хубитай аналитическэ түхэл ганса гурбадахи жэшээ болоно: *эрьежэ болохо байгаа һэн*.

Тиигэбэшье, гурбан хубитай үйлэ үгын аналитическэ түхэлэй бүридэл соо онсо ушарнууд дайралдаа. Түрүүшын хоер хубинь нэгэ бүхэли үгэтэй адли, нэгэ лексическэ единицын үүргэ дүүргэнэ гэжэ элирүүлээбди (Таблица 7).

Таблица 7

Гурбан хубитай түхэлнүүдэй 1-дэхи, 2-дохи хубийн онсо шэнжэнүүд

Гурбан хубитай түхэл	1 хуби	2 хуби	3 хуби
	<i>һалаха һандааһаяа</i>		<i>болибо</i>
	<i>тооложо тодолһон</i>		<i>байгаа</i>
	<i>барижа абаһан</i>		<i>байна гээшэ гү</i>
	<i>оложо ядан</i>		<i>ябаба</i>
	<i>харагдажа һалаһаяа</i>		<i>болибо</i>

Үшөө тиихэдэ, дүрбэн түхэлтэй үйлэ үгын аналитическэ түхэл хомор байна- гансал нэгэ жэшээ.

Танай анхаралда энэ жэшээ харуулнабди, *алаһаяа нүгэлшөөдэгын мэдэхэ байгаа*.

Энэ жэшээ тодорхойгоор хараад үзэхэдэ, дүрбэн хубитай үйлэ үгын аналитическэ түхэл бэшэ, мэдүүлэлэй ами аминдаа хэрэглэ-

гдэдэг гэшүүд байшаба. Тиимэхээ, дүрбэн хубитай үйлэ үгын ана-
литическэ түхэл болоногүй (таблица 8).

Таблица 9

Хоёр, гурбан, дүрбэн хубитай аналитическа түхэлнүүдэй
статистическэ дүнгүүд

Хоёр хубитай үйлэ үгэ						
Бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ		Бээ даахан үгэ + туhалагша үйлэ үгэ				
Хэлэг- шэ — 24	Ушарлаг- ша — 21	Бай- гэhэн туhалаг- ша үгэтэй — 28	Боло- гэhэн туhалаг- ша үгэтэй — 14	Яба- гэhэн туhалаг- ша үгэтэй — 3	Ерэ- гэhэн туhалаг- ша үгэтэй — 3	Оро- гэhэн туhалаг- ша үгэтэй — 1
Дүн: 45		Дүн: 49				
Дүн: 94						

Гурбан хубитай үйлэ үгэ		
Бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ + туһалагша үйлэ үгэ	Бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ	Бээ даахан үйлэ үгэ + туһалагша үйлэ үгэ + туһалагша үйлэ үгэ
Дүн: 12	Дүн: 13	Дүн: 15
Дүн: 40		

Дүрбэн хубитай үйлэ үгэ
Дүн: 0

Тобшолол

1. Эгээ ехээр хэрэглэгдэдэг үйлэ үгэтэй аналитическэ түхэл хоёр хубитай түхэл болоно. Тиихэдээ «бай», «боло»гэһэн туһалагша үйлэ үгэнүүдтэй хубинууд эгээл оло дахин дайралдана.

2. Гурбан хубитай түхэлэй бүридэл олон янзын байба: (бээ даахан үйлэ үгэ, туһалагша үйлэ үгэ):

- бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ;
- бээ даахан үйлэ үгэ + туһалагша үйлэ үгэ + туһалагша үйлэ үгэ;
- бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ + туһалагша үйлэ үгэ;

Эгээ оло дахин иимэ бүридэлтэй түхэл хэрэглэгдэнэ: «бээ даахан үйлэ үгэ + бээ даахан үйлэ үгэ + туһалагша үйлэ үгэ».

2. Харахан текст соомнай дүрбэн хубитай жэшээ үгы байна, тон хомор хэрэглэгдэдэг гэхэдэ болоно.

Литература

1. Лингвистический энциклопедический словарь / главный редактор В. Н. Ярцева. 2-е изд., доп. Москва: Терминол. указ., 2002. 709 с.
2. Цыдыпов Ц. Ц. Аналитические конструкции в бурятском языке. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1972. 297 с.
3. Хамаев Ц.-Д. Х. Повести. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1988. 144 с.

ANALYTICAL CONSTRUCTION OF VERBS

Medegma Ts.-D. Osorova

graduate student

Dorzhii Banzarova Buryat State University

Ulan-Ude, Russia

medegmaosorova743@gmail.com

Research supervisor

Bairma D. Tsyrendorzhieva

Head of the Department of Buryat Language and Teaching Methods

Candidate of Philology, Associate Professor

Dorzhii Banzarov Buryat State University

bairma_11@mail.ru

Abstract. In the Buryat language, an analytical construction consists of two or more words, therefore, in composition it corresponds to a combination of words, and in semantic content it is equivalent to a word. Such a dual nature of the nature of the analytical construction makes us attribute it to complex linguistic phenomena. In addition, there are separate groups of phrases in this language that are more or less similar to the analytical construction. And the analytical construction itself has both its usual forms and individual deviations that cause difficulty in classifying them.

Keywords: Analytical construction, verb, independent part of speech, auxiliary part of speech, verb forms, Angirai gunig.

**Номтоев Цокто Номтоевич —
дайшалхы габьяатай уран зохоолшо**

© **Ринчинов Амгалан Дымбылдашиевич**

Буриад хэлэнэй ба уран зохоолой
дээдын хургуулийн оюутан,
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буриадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан-Үдэ хото
choijamso@yandex.ru

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

Халхарова Лариса Цымжитовна

хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буриадай гүрэнэй ехэ хургуули
gloria_66@mail.ru

Тобшо удха. Тус статья буриадай элитэ уран зохоолшо, дайнай ба ажалай баатар Номтоев Цокто Номтоевичой намтарайнь дайшалхы габьяада зорюулагдана. Цокто Номтоевой намтар ямар габьяатайб гэбэл, Эсэгэ Ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнда эхинһэнь һүүл болотор хабаадажа, эрэлхэг зоригтой сэрэгшэ ябаһан, дайнайшые һүүлээр ажалдаа үнэн сэхэ, олоной түлөө оролдоһон тухайнь хэлэгдэнэ. Цокто Номтоевой зохоолнуудын ябаһан дүй дүршэлтэйн тааралдуулан зохоогдоһон. **Шухала үгэнүүд:** Буриад уран зохоол, Цокто Номтоев, намтарайнь онсо шэнжэ.

Цокто Номтоевич Номтоев 1910 ондо, апрелин 14-дэ Хэжэнгын Хөөрхэ нютагта түрэжэ, багадаа үншэрөөд, Гармаев Номтындо үргэгдэн юм. Арбан дүрбэтэйдөө хургуулида ошоо хэн. Хориин таряашан залуушуулай хургуули дүүргэнээр, 1930 ондо Улаан-Үдын Буриадай багшанарай техникумдэ жэл тухай һураад байхадань, тэрэ сагай эрилтые хангаха зорилготойгоор Эхирид-Булгадай эхин хургуулида багшалхаар яаралтайгаар эльгээгдэн байна. Тэрэ дүшөөд жэлэй туршада багшын ажал эрхилээ, хургуулийн директоорэр хүдэлөө.

Цокто Номтоев хорёод онуудай һүүл багаһаа нэгэ акттай зүжэгүүдые, шүлэг, расказуудые бэшэжэ эхилээ. «Сагаалган» гэжэ

томохон зүжэгийн 1930 ондо амяараа ном боложо гараа нэн. Удаань тэрэнэй «Зориг», «Сэндэмэ» гэжэ поэмэнүүдын хэблэгдээ бэлэй.

Цокто Номтоев 1929 онһоо уран зохёол бэшэжэ эхилээ. Тэрээнэй «Сагаалган» гэжэ зүжэгийн 1930 ондо хэблэгдэбэ. Удаалуулан «Эрхээ эдлэбэ» гэжэ зүжэгийн «Эрдэм ба шажан» журналда толилогдоһон байна. «Баян анги бархиба» гэжэ эгээ түрүүшын шүлэг 1930 ондо «Буряад-Монголой үнэн» газетэдэ гараа бэлэй. Поэдэй сууда гараһан «Паровоз» гэжэ шүлэг, «Үншэн Абидын үхэл» гэжэ түрүүшын рассказ тэрэ үедэ хэлэгдэдэг байһан «Тэмсэлэй шэмэг» гэжэ журналда толилогдоһон юм. Тэрээнһээ хойшо поэт элдэб жанртай шүлэгүүд, поэмэнүүд, рассказыуд болон повестьнуудыг бэшэжэ, хэдэн олон ном хэблүүлһэн байна.

Удаань 1932 онһоо 1934 он болотор Хяагтын областной педтехникумдэ хуралсалаа үргэлжэлүүлжэ, тэрэнээ амжалтатай дүүргэбэ. Ц. Н. Номтоев 1939 онһоо СССР-эй уран зохёолшодой Холбооной гэшүүн байһан.

Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнда дүрбэн жэлэй туршада ябаха зуураа, Цокто Номтоевич шэн габьяа, эрэлхэг зориг харуулһан байна. Дайнай эхилхэтэй хамта Совет Армида татагдаһан офицер-артиллерист Цокто Номтоев өөрынгөө частьтай баруун зүгтэ Калининград, зүүн дайнда Мукден хүрэлсэһэн, Сталинград хотыг баатарлигаар хамгаалагшадай дунда ябалсаһан түүхэтэй. Тиигэжэ фашист булимтарагшадтай, япон милитаристнуудтай болоһон дайнда харуулһан эрэлхэг габьяагайнгаа түлөө Ц.Н. Номтоев Улаан-Одоной, Эсэгэ ороноо хамгаалгын II шатын орденуудаар, олон медальнуудаар шагнагданхай. Цокто Номтоевич иигээд бэшээ нэн: «Олон һараар сүлөөтэй налайжа, зохёол дэрлэжэ хууһан жэл намда байгаагүй. Ажал, албанай забһар лэ хододоо һамбаашалжа бэшэдэг ябагдаа. Фронтын тоһотой окоп, солдадай казарма, агнуурита аглаг ой, уужам класс — эдэ бүгэдэ минии дура-тай «кабинет» болоо юм».

Дайнай дүүрэхэлээр, Ц.Н. Номтоев дахин багшынгаа ажалда бусажа, Эгэтын, удаань наһанайнгаа амаралтада гаратараа— 1970 он болотор Яруунын аймагай Үльдэргын багшаар, директорээр хүдэлөө. Мүн хургуулида үзэхэ хэдэн номуудай автор юм.

Москвада болоһон Буряадай литература болон искусствын түрүүшын декадын үеэр «Хүсэн» гэжэ шэлэгдэмэл шүлэгүүдэйнгээ суглуулбари гаргаа нэн. Нүүлэй жэлнүүдтэ буряад хэлэн дээрэ «Эхэ орондоо магтаал» (1958), «Ярууна» (1964), «Һайхан орон» (1975)

гэжэ суглуулбаринуудаа, «Шэлэгдэмэл зохёолнууд» гэжэ нэгэ боти номоо хэблүүлбэ.

Прозоор бэшэһэн зохёолнуудаа Ц. Номтоев гол түлэб үхибүүдтэ зориулаа юм. «Хатарша морин», «Далинууд», «Эдэбхи», «Ойн нуурай дэргэдэ», «Һайн хүн», «Хилээмэн», «Нютагаархин» гэжэ повесть, рассказыуд соогоо зохёолшо уран бэлигтэ багша ябаһан дүй дүршэлтэеэ тааралдуулан хэрэглэжэ шадаһан байдаг. Эдэ зохеолнууд соонь арад түмэнэй, нютаг ороной байдалда болоһон үйлэ хэрэгүүд зохёогшын хёрхо нюдөөр анхарагдажа, саарһан дээрэ мүнхэрэн бэшэгдэһэн богони мүртэй зохёолнуудын алта мүнгэнһөө сэнтэй зүйл болонхой.

1979 ондо Ц. Номтоев «Адуушанай хүбүүн» гэхэн рассказыудайнгаа ном гаргажа, эдир уншагшадта зориулһан байна. «Тайгын мүрэн Витим» гэжэ роман Ц. Номтоев бэшэжэ, 1980 ондо хэблүүлжэ гаргаа. Тэрээн соогоо Витимэй эрьедэ хубисхалай үедэ болоһон үйлэ хэрэгүүд тухай, түрүүшын буряад багшанарай ами бээе хайрлангүй арадай гэгээрэлэй түлөө ябаһан тухай, ород, буряад, эвенк яһатанай хоорондох хани нүхэсэл тухай хөөрэнэ. Тус зохёолнууд дотор түүхын бодото үйлэ хэрэгүүд: хубисхал, хубисхалай урдах хото хүдөөгэй зоной байдал, эрхэтэнэй дайн, хамтын ажахынуудай бии бололго, ликбезүүд, улаан гэрнүүд, түрүүшын техникэ, дасан дугануудай хандаралга, хардалга гүрдэлгын хатуу үе, дайн дажар, арадай ажахын дайнай үеын хандаралгаһаа бодолго, шэнэ түхэлэй амгалан байдал гэхэ мэтэ үзэгдэлнүүд зураглаатай.

Цогто Номтоевич Номтоев Эсэгийн дайнай дүлэн соогуур туйлажа гараһан тухайгаа иигэжэ дурсаһан: «Нэгэтэ блиндаж соо унтаж байгаабди. Үүр хираанаар намай мүрһөөмни хэншьеб татаад, „бодо, гара эндэхэ!“ гэхэн мэтэ дуулдаба. Һуга хүрэн бодожо, уһанда ошобоб, гэдэргээ бусахадам, блиндаж дээрэмнай снаряд буужа, дооһон байһан нүхэдни булта үхэшэнхэй байгаа». Гэртэхиниинь хойноһоонь оторо оролдодог, бурхадтаа зальбардаг һэн ха. Цогто Номтоевич Сталинградай байлдаан мэтэ хамаг хатуу шанга байлдаануудта хабаадалсажа, дайнай дүүрэтэр ябабашье, нэгэшье дахин шархатангүй бусаа.

Агуухэ Сталинградтахи байлдаануудта дайлалдажа ябахадаа бэшэһэн «Сталинградай дневнигүүд» гэхэн дурсалгануудын оршон сагта олдошогүй аша туһатай байжа, тус байлдаан тухай Солбон Лыгденовэй табиһан уран хайханай кинофильмдэ хэрэгсээгдэһэн. 50-аад жэлэй урда үнгэрһэн байлдаанда бэээрэе хабаадагшын

нюдөөрөө харахан ушар үйлэнүүдые гэршэлэн бэшэһэн мүрнүүдэй юунһээш үнэтэй сэнтэй байһаниинь ойлгосотой.

“Агууехэ дайнай үедэ Гэсэр үльгэрые сээжээр мэдэхэ ябаабди. Гэсэрэй баатарнуудбди гэжэ ябадаг хэмди. Тиимэһээ байлдаанай хойгуур бэшэ, урдуур байдаг хэмди...Буряад эрэ хүн сэдхэлээрээ бата бэхи, эрэлхэг зоригтой, хүсэтэй байха ёһотой...”- гэжэ Цокто Номтоев бэшэһэн байдаг.

Цогто Номтоевич арадай гүн сооһоо тодорһон, үндэр наһа наһалһан хүн хадаа зохёолнуудайнгаа геройнуудтай хамаг үйлэ хэрэгүүдые улаан мяхаараа туйлажа гарахан шэнги байдаг. Тэрэнэй хүбэлгэн ухааниинь, хёрхо нюдэниинь, хурса гуурһаниинь тоонто газарһаа хүсэ орон, арадайнгаа түрэлхиин бэлиг, ажалша түгэлдэрынь бээдээ оруулан, хүнэй зүрхэ сэдхэлдэ дүтоор үзэгдэдэг.

1949 онһоо 1970 он хүрэтэр хургуулиин директорээр Номтоев Цокто Номтоевич хүдэлжэ гараа. Цокто Номтоевич Сталинград, Курск, Кенигсберг, Мукден гэхэ мэтэ дайнай талмайнуудаар ябажа, баруун, зүүн фронтнуудай хатуу шанга тулалдаануудые дабажа гарахан, дайнай урда Буркавдивизиондо алба хэһэн түүхэтэй.

«Ёһотой багша үхибүүдые хайн муу гэжэ илгангүй, хаба шадал соонь эрдэм номдо хургахаһаа гадна, дүрбэн тэгшээр хүмүүжүүлхэ, ажалда дурлуулха гэжэ оролдохо ёһотой» — гэжэ Цокто Номтоев бэшэһэн байдаг.

Ургажа ябаа үетэниие хүмүүжүүлхэ хэрэгтэ аша габыятай байһанайнгаа түлөө «Хүндэлэлэй тэмдэг» орденоор шагнагдаһан, түрүүн «РСФСР-эй хургуулинуудай габыата багша» гэһэн хүндэтэ нэрэ зэргэтэй болоо хэн. Удаань Ц. Н. Номтоевто арадай гэгээрэлэй хэрэгтэ аша габыятайгаар хүдэлһэнэйн түлөө Социалис Ажалай Геройн хүндэтэ нэрэ зэргэ олгожо, Ленинэй орден «Балта хадуур» гэһэн алтан медальтайгаар СССР-эй багшанарай съезд дээрэ Москвада барюулагдаһан байна.

Литература

1. Аюрзанайн А. А., Дугарнимаев А. Н., Тапхаев Л. Д. Писатели Бурятии, альбом-пособие для учителей бурятских школ. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1982. 160 с.

2. Цокто Номтоев. Шэлэгдэмэл зохёолнууд. «Буряадай номой хэблэл». Улаан-Үдэ, 1969.

3. Ц.-Д.Ж. Жалсанов — Я родом из Еравны: о себе, соратниках, земляках. Улан-Удэ: Буряад Үнэн, 2011. 296 с.: илл.

4. URL: <https://bibliot.tilda.ws/zero>, Номтоев Цокто Номтоевич — бурятский поэт, писатель, прозаик, виртуальная выставка.

Amgalan D. Rinchinov

Student Higher School of Buryat Language and Literature

Research supervisor

Larisa Ts. Khalharova

Candidate of Philology, Associate Professor

gloria_66@mail.ru

Dorzhi Banzarov Buryat State University

Ulan-Ude

Abstract. This article is dedicated to the military achievements of the outstanding Buryat writer, war hero, and labor hero Tsokto Nomtoevich Nomtoev. Tsokto Nomtoev's biography highlights his participation in the Great Patriotic War from the very beginning to the end, and his bravery and dedication to his cause even after the war. Tsokto Nomtoev's works were developed based on his experiences.

Keywords: Buryat literature, Tsokto Nomtoev, biographical details.

БУРЯД ХЭЛЭНЭЙ ХОЛБУУЛАЛНУУД
(«Буряад Үнэн» сониной гаршагуудай нэрнүүдээр)

© Урбаева Арюна Вячеславовна

магистрант,

Буряад хэлэнэй ба уран зохиолой

дээдын хургуулийн оюутан,

Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ

Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули

Улаан-Үдэ хото

aryusun03@mail.ru

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

© Цырендоржиева Байрма Дамбиевна

Буряад хэлэнэй ба зааха онол аргын

тэнхимэй эрхилэгшэ

хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент

Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ

Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули

bairma_11@mail.ru

Шухала удха. Тус статья «Буряад үнэн» сониной мэдээсэлэй гаршагууд соо байһан нэрэ холбуулалнуудай шэнжэлгэдэ зорюулагдана. Байгуулгын удхын талаһаа «Буряад үнэн» сониной гаршаг — ехэнхидээ сүлөө, юрын, тиигээд субстантивна нэрэ холбуулалнууд болоно. «Буряад үнэн» сониной гаршагуудыг шэнжэлһэнэй дүнгөөр нэрэ холбуулалнууд удхаараа болон байгуулгаараа илгарна. Гаршагууд хэдышые тобшо, текстдээ амьарлан байратайшые хаа, текстын гол удха дамжуулха шухала үүргэ дүргэнэ.

Шухала үгэнүүд: буряад хэлэн; синтаксис; холбуулал; гаршаг; диктема; «Буряад үнэн».

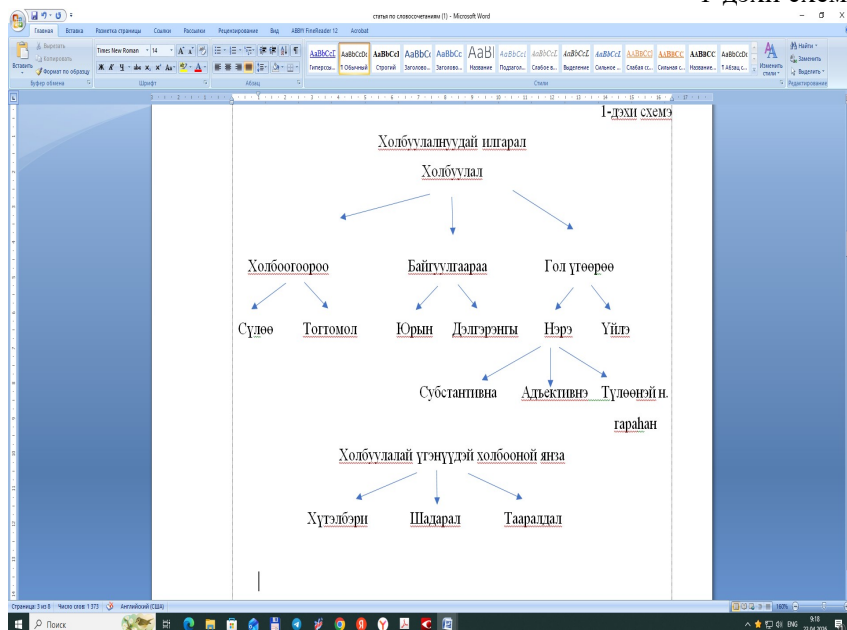
Холбуулал буряад хэлэндэ ехэ гүнзэгыгөөр шэнжэлэгдээгүй хэлэнэй нэгжэ (единицэ) гэжэ тэмдэглэмээр. Гэбэшье энэ сэдэбтэ зорюулагдаһан эрдэмтэ ажалнуудай дунда Ц.Ц. Бальжинимаевагай шэнжэлхы хүдэлмэри нэрлэмээр юм [2]. Хэлэ шэнжэлэгшэдэй хэлһээр, холбуулал хадаа тааралдал, хүтэлбэри, шадарлал гэхэн холбооной янзын хүсөөр хоёр гү, али хэдэн бээ дааһан үгэнүүдэй хабсарал (синтаксическа байгуулга) болоно. [3, н.469]

Буряад хэлэнэй шэнжэлгэнүүд соо холбуулал хадаа синтаксическа юрын арга; удхаараа болон грамматическа талаһаа холбоотой хоёр гү, али хэдэн бээ дааһан үгэнүүдэй хабсарал, тийхэдээ тус хабсарал хубаагдаһаншые хаа, харин нэгэдэмэл удха дамжуулдаг гэдэг. [2, н.22]. Жэшэнь, *арбадаху анги, шангаар уншаха г.м.*

Холбуулалнууд байгуулгаараа хоер хубиһаа бүридэнэ: гол болон дулдыданги үгэ.

Холбуулалнуудай илгарал тухай хэлэхэдэ, иигэжэ хубаардаг байна (1-дэхи схемэ анхараты):

1-дэхи схемэ

Ажал соогоо «Буряад үнэн» сониной мэдээсэлтэй гаршагууд соо байһан нэрэ холбуулалнуудай хэрэглэлгэ шэнжэлжэ үзэбэбди. Бүхыдөө 71 нэрэ холбуулалнуудтай гаршаг хараһан байнабди. Тэдээн сооһоонь 9 гаршагын дэлгэрэнги холбуулалнуудтай, 62-нь юрын холбуулалтай болоно гэжэ элирүүлэгдээ.

Саашань хаража үзэхэдэ, 70 гаршаг соонь субстантивна холбуулал хэрэглэгдэнхэй, адъективнэнь — 1 жэшээ олдоһон байна. Илагаралай тоо бүридэхэлэй дүнгүүд 1-дэхи таблица соо үгтэнхэй.

1-дэхи таблица

«Буряад үнэн» сониной мэдээсэлэй гаршагууд соо
байһан нэрэ холбуулалнууд

Нэрэ холбуулалнууд				
юрын	дэлгэрэнгы	субстантивна	адъективнэ	түлөөнэй нэрээр гараһан
62	9	70	1	-

Байгуулгын удхын талаһаа «Буряад үнэн» сониной гаршаг — ехэнхидээ сүлөө, юрын, тиигээд субстантивна нэрэ холбуулалнууд болоно.

Хүдэлмэри соогоо мэдүүлэлэй хуби болоод байһан 42 холбуулалнуудые илгаабди. Тиихэдээ 11 гаршаг мэдүүлэлэй бүхы компоненттэй: нэрлүүлэгшэ, хэлэгшэ ба юрын гэшүүд.

Жэшээн: Агын талаар атан тэмээнүүд атаржан бэлшэнэ.

Ехэнхинь нэгэ бүридэлтэ мэдүүлэл байна, тиимэһээ саашадаа энэ гаршагуудые холбуулалай байгуулгын талаар үшөө гүнзэгыгөөр шэнжэлхээ һананабди. Гаршагууд соохи холбуулалнуудай байгуулга ямар байбаб гэжэ элирүүлэгдээ. Энэ ажалай дүн 2-дохи таблица хаража болохо.

2-дохи таблица

Гаршагууд соохи холбуулалнуудай байгуулга

Дулдыданги үгэнь	Гаршаг-мэдүүлэл соо байһан холбуулалнууд	Гаршаг-холбуулалнууд
Х.п. байһан юум.н	30	15
Г.п. байһан юум.н.	1	-
З.п. байһан юум.н.	2	1
Хм.п. байһан юум.н.	1	1
Тэмдэгэй нэрэ	38	7
Причасти	2	-
Түлөөнэй нэрэ	3	1
Булга:	77	25

Харин шэнжэлгымнай гол зорилго нэрэ холбуулал-гаршагуудые үзэлгэ хадаа тэдэниие тодорхойгоор харая. Бүхы дээрэ хараһан гаршагууд сооһоо 25 иимэ холбуулал-гаршагуудые илгаруулаабди, булта субстантивна холбуулал болоно (3-дахи таблица харагты).

3-дахи таблица
«Буряад үнэн» сониной холбуулал-гаршагууд

Угсаатанай замай үргэлжэлэл	Мэргэжэлээрэ багша, заяагаараа малшан
Шэб шэнэ автобусууд	Үндэр наһатанай үльгэр жэшээ
Харагшадай дура буляһан «Хатан»	Дэлхэйн абаргын шангууд
Эдирхэн жүжэгшэдэй эрмэлзэл	Өөрын хэрэг эхилхэ арга
Хурса гуурхатай хүтэлбэрилэгшэ	Эдир басагадай үндэр эрмэлзэл
Буряадай уг гарбалай изагуур	Шэнэ хургуулиин шанга хургаал
Уг изагуурай заяа хүлдэнүүд	Аргалай шэдитэ утаанда
Залиршагүй багшын гэрэл	Эмшэ ламын буянта зам
Артистын юртэмсэ	Жэшээтэ гэр бүлэнүүд
«Залуу гвардиие» хүтэлбэрилэгшэ	Зол жаргалай заанууд
Сартуул бүлын сагаан зам	Ерээдүйгөө үзэхэ урданай гуримуудһаа
Гайхамшагта хуби заяан	Зүүн зүгэй арадуудай эмнэлгэ

Субстантивна холбуулал-гаршагуудай хэһэн анализай дүн танай анхаралда. Тиыхэдээ ямар байгуулгатай, дулдыданги үгэнь гол үгэтээ ямар түхэлөөр холбогдоноб гэжэ хараһан байнабди.

Холбуул-гаршагууд соо дулдыданги үгэ ехэнхидээ хамаанай падеждэ байна — 15 жэшээ: артистын юртэмсэ, зүүн зүгэй арадуудай, багшын гэрэл г.м. Тобшолбол, холбуулалай гаршагууд гол түлэб нэгэ түхэлтэй, нэгэ маягтай болоно, тиимэ ушарһаа уншагшадай анхарал татанагүй, хонирхуулнагүй гэхээр.

Тэрээнһээ гадна, хараһан гаршагууднай сэдхэлтэй байдал (эмоции) харуулнагүй, материалай гол ушар ба үйлэдэгшэ нюурнууд тухай тобшоһон «тоосоон» болоно.

Гаршагууд соо тусхай нэрэ ехээр хэрэглэгдэнэгүй — гансал 2 жэшээ олдоһон байна. Тусхай нэрэтэй холбуулалай жэшээ: «Агын талаар...», «уран зурааша Зандан Дугаровай...».

Тобшолходо, юрын юумэнэй нэрээр гараһан гаршагууд ехэ дэлгэрэнгы.

Гаршагуудай байгуулгын ба үгэнүүдэй холболтын талаар харахада, «Буряад үнэн» сониной олонхи холбуулал-гаршагууд дахалдаһан холбоотой байна.

Гаршагууд соо хамаанай падеж хэрэглэгдэхэдээ, баһал өөрын онсо маягтай гэжэ тэмдэглэмээр, ехэнхидээ 2 удхаар хэрэглэгдэнэ: нэгэдэхээр, гол үгэнь «бүхэли юумэнэй хуби», али гэбэл нэгэ газарта хамаатай гэнэн удхатай, хоердохёор — «субъект, шэнжын үйлэдэгшэ». Хамаанай падежэй удхаар хубаарилга 4-дэхи таблица соо анхарагты.

4-дэхи таблица

Гаршагууд соо хамаанай падеж хэрэглэлгэ

<i>Бүхэли юумэнэй хуби</i>	<i>Субъект, шэнжын үйлэдэгшэ</i>
Агын талаар	Хамтын хэрэг
замай үргэлжэлэл	Эхэнэрнүүдэй үүргэ
Киногой урлал	Харагшадай дура
юртэмсын сэргэ	зүжэгшэдэй эрмэлзэл
шатарай мұрысөөн	арадай хүсэн
бэлигэй толон	Хамтын хүсөөр
уг гарбалай изагуур	шабинарай нюдөөр
Уг изагуурай заяа	багшын гэрэл
Аянай шубуудые	Артистын юртэмсэ
Ядерна эмнэлгын түбтэй	Хамтын хэрэгтэ
Зол жаргалай заанууд	абаргын шангууд
Хангайн хэшэг	Өөрын хэрэг
Онтохоной ороноор	Һэргылэмжын ажал
Хүдөөгэй һурагшад	Багшын мэргэжэл
урданай гуримуудһаа	Багшын уялга
Зүүн зүгэй арадуудай	

Үшөө тиихэдэ ниилэлдүүлһэн харилсаатай холбуулал-гаршагууд хоер байна: «Бурханһаа табисууртай, багшалха заяатай», «Мэргэжэлээрэ багша, заяагаараа малшан» — эдэ хадаа запятойн хүсөөр илгаруулагданхай тоолоһон холбуулалнууд болоно гэжэ харанабди.

Тэрээнһээ гадна, гаршаг — текстын бүридэлдэ ородог, тэрэнэй ямар нэгэ компонент болоно гээд мэдээжэ. Гаршаг хадаа текстын материалай өөрын янзатай эхининь, али гэбэл онсо диктема гэдэг. Диктема гэхэдэ текстын эгээ бага сэдэбэй нэгжэ [О.Ю.Богданова, 2009, н.179].

Текст шэнжэлэгшэдэй хэлэһээр, гаршаг текстын гол бодолын, семантическа талаһаа хэмжээтэйень харуулна гэдэг. Харин шэнжэлгымнай материалай анализ зарим ушарта тиимэ бэшэ гэжэ элирүүлбэ.

Жэшээн: «Зэдын аймаг: Һэргылэмжын ажал ябуулагдана» гэхэн статьягай гаршаг бүхы материалайнга удхыень дамжуулнагүй, ганса тэрэнэй зарим хуби харуулна. Гаршагаарнь харабал, энэ статья соо Зэдын аймагта ямар Һэргылэмжын ажалнууд ба яажа ябуулагданаб, бээлүүлэгдэнэб гэжэ хэлэгдэнэ гэжэ тухайлхаар. Харин материалы текст харахада, энээнһээ гадна аймаг соохи шэнэ байшангуудай барилга тухай хэлэгдэнэ: «Байгша ондо Зэдын аймагта һуралсалай 3 шэнэ байшан, хүүгэдэй 2 сэсэрлиг, тиихэдэ тамирай 1 байшан бодожо байнхай».

Тиимэһээ гаршагууд хэдышые тобшо, текстдээ амьяарлан байратайшые хаа, текстын гол удха дамжуулха шухала үүргэ дүргэнэ. Зарим ушарта бүхы текстын удхын зариманиень дамжуулна гэжэ ойлгобобди.

Шэнжэлгын дүнгөөр тобшолол хэлэхэдэ:

1. «Буряад үнэн» сониной мэдээсэлэй гаршаг соо мэдүүлэлэй хуби болоод байһан холбуулалнууд амьяараа байһан холбуулал-гаршагуудта ороходоо ехэ дэлгэрэнгыгээр хэрэглэгдэнэ гэжэ хэлэхээр. Тиимэһээ мэдүүлэл-гаршагууд — ерээдүйн хэлэ бэшэг шэнжэлдэг мэргэжэлтэдэй үзэхэ шухала асуудалнуудай нэгэн болоно.

2. Холбуулал гаршаг соо хэрэглэгдэхэдэ, адлирхуу байгуулгатай байна.

3. Олон ушарта нэрэ холбуулал-гаршагуудай гол үгэнь — юумэнэй нэрын түхэлдэ байна, дулдыданги үгэнь «бүхэли юумэнэй хуби» болон «шэнжые үйлэдэгшэ» гэхэн семантическэ удхатай хамаанай падеждэ байна.

4. Гаршаг текстын компонент гэхэн талаһаа хаража үзэхэдэ, зарим ушарта мэдээсэлэй сэдэб дүүрэн харуулнагүй.

Литература

1. Амоголонов Д. Д. Современный бурятский язык: учебник для высших учебных заведений. Улан-Удэ: Бурмонгиз, 1958. 337 с.

2. Бальжинимаева Ц. Ц. Именные словосочетания в бурятском языке/ Ц. Ц. Бальжинимаева. Улан-Удэ: автореферат дис. кандидата филологических наук, 1993. 22 с.

3. Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС) / главный редактор В. Н. Ярцева. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. 469 с.

4. Газета «Буряад үнэн». 2023-2024 гг. выпуск

5. Санжиев Г. Д. Бурятский язык: синтаксис и семантика. Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2008. С. 89–135.

6. Цыдендамбаев Ц. Б. Грамматические категории бурятского языка в историко-сравнительном освещении. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1979. С. 120–165.

7. Шагдаров Л. Д. Стилистика бурятского языка. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2003. С. 78–120.

PHRASES IN THE BURYAT LANGUAGE
(USING THE EXAMPLE OF SWEARING IN THE NEWSPAPER
"BURYAD UNEN")

Aryuna V. Urbaeva

Dorzhi Banzarova Buryat State University

Ulan-Ude, Russia

aryusun03@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the study of phrases in the Buryat language using the example of headlines in the newspaper "Buryad unen": their structure, types and functioning, including in the role of headlines in the newspaper "Buryad unen". The paper examined the general characteristics of a phrase as a syntactic unit, systematized the types of phrases in the Buryat language according to several criteria: the degree of cohesion of components, structure and the main word. We also conducted an analysis of the headlines of the Buryad unen newspaper, on the basis of which we identified the dominant types of phrases, mainly free, simple and substantive, as well as the features of their case design and semantics. We examined the role of the title as a special dictum, its relation to the content of the material and the specifics of expressing meaning.

Keywords: Buryat language, phrase, syntax, title, dictum, "Buryad unen".

ЭРХҮҮ МОЖЫН ОНЫН АЙМАГАЙ БУРЯАДУУДАЙ НЮТАГ АЯЛГЫН ОНСО ШЭНЖЭНҮҮД

© Халматова Алина Геннадьевна

Буряад хэлэнэй ба уран зохиолой
дээдын хургуулийн оюутан,
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
Улаан-Үдэ хото
khalmatova_05@mail.ru

Эрдэмтэ хүтэлбэрилэгшэ

Гунжитова Гарма-Ханда Цыбикжаповна
Буряад хэлэнэй болон уран зохиолой
дээдын хургуулийн захирал,
политикын эрдэмэй кандидат, доцент
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ
Буряадай гүрэнэй ехэ хургуули
gunzhitova1974@mail.ru

Шухала удха. Статья Эрхүү можын Онын аймагай буряадуудай нютаг аялгын фонетическэ онсо шэнжэнүүдтэ зориулагданхай. Онын аймагай буряадуудай нютаг аялган Эхирэд-Булагад нютаг хэлэнэй бүридэлдэ ородог гэжэ тобшолол хэнэбди. М.П. Хомонов ба С.С. Балагунова хосрой тэмдэглэһэн илгаануудые анхаралдаа абажа, шэнжэлгээс үнгэргэбэбди.

Шухала үгэнүүд: говор, диалект, фонетическэ онсо илгаанууд.

Эрдэм-шэнжэлгын ажалнай «Эрхүү можын Онын аймагай буряадуудай нютаг аялгын онсо шэнжэ» гэжэ нэрэтэй. Юундэ энэ темэ абаабиб гэхэдэ, өөрөө Онын аймагай Үбэсэ нютагайб, тиимэхээ тус темэ намда ехэ һонирхолтой байна.

Буряад хэлэн хадаа олон нютаг хэлэнүүдтэй. Энэ нютаг хэлэнүүдэй шэнжэлгэ хубисхалай урда эхилһэн байна. Манай харахада, олон эрдэмтэд тэдэниие яһала шэнжэлһэн байгаа. Жэшээн, А.Д. Рудневай «Хори буряадуудай нютаг аялга» гэхэн шэнжэлгэ гаража, буряад диалектологийн эхи табигдаһан байна. Удаань, А. Орлов, Б. Я. Владимирцов, Г. Д. Санжеев, Т. А. Бертагаев, К. М. Чермисов, Д. А. Алексеев гэхэн мэдээжэ эрдэмтэд тус ажал

үргэлжлөө. Саашадаа Ц. Б. Будаев, Ц. Б. Цыдендамбаев, Э. Р. Раднаев болон бусад эрдэмтэд тусхай шэнжлэг ябуулаа.

Тийхэдээ шэнжлэгнүүд соогоо зарим эрдэмтэд буриад нютаг аялгануудай классификаци хэһэн байна. Жэшэнь, Гарма Данцаранович Санжеев 1951 ондо 12 нютаг хэлэнүүдые илгаһан байна. Дмитрий Андрианович Алексеев 1953 ондо 10 нютаг хэлэнүүд бии гэжэ ажал соогоо бэшээ. Цыбикжап Бобоевич Цыдендамбаев 1968 ондо 7 нютаг аялгануудые илган харуулаа. Цырендаши Бадмаевич Будаев 1971 ондо бүхы нютаг хэлэнүүдые бүлэг болгожо хубаагаа. Эрхито Раднаевич Раднаев 1991 ондо өөрынгөө ажал соо 14 нютаг аялгануудые шэнжэлжэ гаргаа.

Эдэ классификацинуудые зэргэсүүлгын таблица соо хараха аргатайт. Иигээд харазада, эгээл тодорхой классификаци Эрхито Раднаевич Раднаев дурадхалһан байна, эгээ юрэнхылһэн классификаци Цыбикжап Бобоевич Цыдендамбаев дурадхаа.

Авторнууд Диалектнууд	Санжеев Гарма Данцаранович (1951 г.)	Алексеев Дмитрий Андрианович (1953 г.)	Цыдендамбаев Цыбикжап Бобоевич (1968 г.)	Будаев Цырендаши Бадмаевич (1971г.)	Раднаев Эрхито Раднаевич (1991 г.)
1.	Хори-Агын	Хориин	Доодо-Удын	Доодо-Удын	Агын
2.	Цонгоол	Сэлэнгэ-Ивалгын	Алайр-Үнгын	Түнхэнэй	Алайр-Үнгын
3.	Сэлэнгын	Цонгоол-Сартуул	Боохоной	Хориин	Байгал-Хударын
4.	Кабанскын-Баргажанай	Кабанскын	Эхэрэд-Булагадай	Сэлэнгын	Баргажанай
5.	Түнхэнэй	Баргажанай	Баргажанай		Боохоной
6.	Ахын	Түнхэнэй	Байгал-Хударын		Доодо-Удын
7.	Доодо-Удын	Эхэрэд-Булагадай	Түнхэн-Захаминай		Түнхэнэй
8.	Үнгын	Алайр-Үнгын			Каачугай
9.	Алайрай	Боохоной			Мухар-Шэбэрэй
10.	Боохоной	Доодо-Удын			Ивалга-Оронгын

11.	Эхэрэдэй				Хориин
12.	Булагадай				Сартуул
13.					Цонгоол
14.					Эхэрэдэй

Тэрээнһээ гадна шэнжэлэгшэд газар байрын принцип баримтуулан дүрбэн бүлэг нютаг хэлэ илгадаг — Алайр-Түнхэнэй, Хориин, Эхэрэд-Булагадай, Цонгоол-Сартуул. Бидэ ажалдаа энэ классификаци баримталан шэнжэлгэ хээ һэмди. Онын буряадуудай нютаг хэлэн Эхэрэд-Булагадай диалектэдэ ородог. Тус диалект зарим эрдэмтэд тобшохоноор, зарим дэлгэрэнгыгээр шэнжэлһэн байдаг. Жэшэнь, Эхэрэдэй диалект Эрхито Раднаевич Раднаев тобшохоноор зураглажа бэшэһэн байна. Дэлгэрэнгыгээр энээн тухай Михаил Петрович Хомонов «Боохоной нютаг хэлэн» гэжэ шэнжэлгэ соогоо бэшэнхэй юм. Энэ шэнжэлгэ соогоо М.П. Хомонов мүнөө үеын Боохоной ба Онын аймагай буряадуудай нютаг хэлэн тухай бэшэһэн байна. Нэрэнь юундэ ганса Боохоной гэжэ нэрэтэйб гэхэдэ, Онын аймаг 1975 он болотор Боохоной аймагта ородог байгаа, хоер аймаг хубааран болоо.

Энэ ажал соо эрдэмтэн Боохоной нютаг хэлэнэй фонетическэ, лексическэ, грамматическа онсо шэнжэнүүдые харуулаа, тиихэдээ эгээ дэлгэрэнгыгээр лексикын талаһаа шэнжэлһэн байна, харин фонетикын талаһаа нэгэ хэдыл шэнжэнүүдые харуулаа. Жэшэнь,

1. Э, Ү аялгануудай орондо уйтан И хэлэдэг: *бэе — бие, бэһэн — биһэн, нүдүн — нидүн*;

2. Ө, Ү хоерой хоорондо ээлжээлгэ болодог: *үнтэлэг (бох.) — өнтэлэг(алар.), гүдэһэн — гөдөһэн, хүдэмэри — хөдэмэр*;

3. Э, И хоерой хоорондо ээлжээлгэ болодог: *эжэн — эжин, хүгшэн — хүгшин*;

4. Х' хашалган абьян С' Т' Ш абьянууд болодог;

5. Ж хашалганай орондо j хэлэдэг: *жил — йыл, жолоо — йолоо, жороо — йороо*;

6. Хэлэнэй урдуурхи З Д хашалгантай һэлгэгдэдэг: *забсахан — дабтахан*;

7. Л хашалган зарим ушарта Р хашалгантай һэлгэгдэдэг: *хошоол — хошоор, эмээришэн — эмээлишэн*;

8. һ хашалганай зарим ушарта уналга болодог: *саһан — саан, загаһан — загаан, нараһан — нараан*;

9. Зарим ушарта *h* *X* хашалгантай хэлгэгдэдэг: *хахуу хүрхэ* — *хахуу хөрхэ*;

10. *Ф*, *В* абяанууд *П*, *Б* болоод хэлгэгдэдэг: *Владимир* — *Балдиимар*, *фабрика* — *паабрика*;

11. Бахалуурай *h* *Д* хашалганай орондо хэлэдэг: *садаад* — *саһаад*, *дуудаад* — *дууһаад*, *хонидоор* — *хониһоор*;

12. *Д* ба *Т* хашалгануудай ээлжээлгэ: *манта* — *манда*, *З*, *Д* ба *Ж* хашалгануудай ээлжээлгэ: *озирхо* — *одирхо*, *ожирхо*;

М.П. Хомонов энэ ажалаа 1965 ондо бэшэһэн байна, тиимэһээ би үсөөн адлирхуу байлгануудые олооб. Үшөө нэгэ эрдэмтэн С. С. Балагунова тусхай Оһын буряадуудай нютаг хэлэ шэнжэлһэн байна. 1987 ондо «Оһын буряадуудай нютаг аялгын абяанай талаар онсо шэнжэнүүд гэхэн статья хэблэһэн юм. С.С. Балагунова ямар фонетическэ онсо шэнжэнүүдые тэмдэглээб гэхэдэ, иимэ:

1. Зарим үгэнүүдтэ зөөлэн хашалганай һүүлээр *А* аялганай орондо *И* хэлэгдэдэг: *мяхан* — *михан*, *мянган* — *минган* г.м.

2. Зарим ушарта *У* аялганай орондо *А* хэлэгдэдэг: *буляалдаха* — *балаалдааха* г.м.;

3. *У* аялганай орондо *О* аялган хэлэгдэдэг: *холтоһон* — *хултан*, *тохорюун* — *тухурюун*, *хуултай* — *хоолтой* г.м.

4. Э аялганай орондо *И* аялган хэлэгдэдэг: *эһеэ* — *иһеэ*, *шэбшэхэ* — *шибшэхэ*, *хэрэнсэ* — *хирэнсэ*;

5. *Ү* аялганай орондо *И* аялган байдаг: *нүдэн* — *нидүн*, *шурбуур* — *ширбуур*, *нүгэл* — *нигүл*;

6. *Ү* аялганай орондо ө аялган хээгдэдэг: *хүл* — *хөл*, *үндэр* — *өндэр*, *үтэлөөшэд* — *өтэлөөшэд*;

7. Э аялганай орондо *Ү* аялган хэлэгдэдэг: *гэдэһэн* — *гүдэһэн*, *хэды* — *хүды*, *шэдэхэ* — *шүдэхэ*;

8. Ээ удан аялган үгын һүүлдэ хэлэгдэдэг: *бээдэй* — *бээлээ*, *зөөхэй* — *зөөхээ*, *хөөхэй* — *хөөхээ*;

9. Үгын һүүлдэ *ИИ*, *Ы* аялгануудай орондо ЭЭ аялган байдаг: *зугы* — *зүгээ*, *хүхы* — *хүхээ*, *эрхы* — *эрхээ*;

10. *У* аялганай орондо *О* аялган байдаг: *хутага-хотиго*, *одигон* — *удаган*.

11. Оһын буряадууд *Б* хашалганай орондо *М* хашалган хэлэдэг: *шүрбэһэн* — *шүрмэһэн*, *набтархан* — *намтархан*;

12. Зарим үгэнүүдтэ *Г* хашалганай орондо *Б* хашалган байдаг: *үгытэй* — *үбээтэй*, *үгөөлжин* — *бүбөөлжэн*, *үгы* — *үбээ*;

13. Х хашалган Т, С болоно: *хюмһан — сюмһан, тюмһан, тахья — тасья, татяа, тархи — тарси, тарти*;

14. Зарим глаголнууд соо Д хашалган бахлуурай h хашалгантай хэллэгдэдэг: *бодохо — боһохо, үлдэхэ — үлһэхэ, тудаха — туһаха*;

15. Үгын эхиндэ Ж, З хашалгануудай орондо j хэллэгдэдэг: *жо-роо — йороо, жолоо — йолоо, зургаан — йоргоон*;

16. С хашалганай орондо Ш байдаг: *сошохо — шошхо, сабиша-ха — шабишаа, харин бишыхан — бисяхан*;

17. Метатезэ бии: *тонишуул — шонтуул, шагаабар — шабаагар*;

Бидэ эдэ эрдэмтэдэй илгажа гаргаһан онсо шэнжэнүүдые зэргэсүүлхэдэмнай ехэнхинь адли байна, харин С.С. Балагуновагай абяанай талаар тэмдэглэһэн онсо шэнжэнүүд олон. Удаань бидэ мүнөөнэй Оһын буряадуудай яряанай хэлэндэ хэды нэрлэгдэһэн онсо шэнжэнүүд үлэнхэйб гэжэ хаража үзөөбди. С.С. Балагуновагай илгаһан онсо шэнжэнүүдһээ 12 үлэнхэй гэжэ тэмдэглэхэ байнабди, харин мүнөө үсын Оһын буряадуудай нютаг аялга 5 онсо шэнжэнүүдые алданхай гэхэ байнабди. Минии һанахада, энэ литературна хэлэнэй нүлөөһөө боложо, иимэ хубилалтанууд болоо, юундэб гэхэдэ, нургуулинуудта литературна буряад хэлэ үзэнэбди, тиихэдээ Буряад уласай ондоо аймагуудай буряадуудаар үргэнөөр харилсадаг болообди.

Саашань бидэ өөрынгөө ажаглалта дээрэ үндэһэлэн үшөө нэгэ хэды фонетическэ онсо шэнжэнүүдые илгаһан байнабди. Жэшээн,

1. Буруушаһан зүйр үгэ — *гүй, — бай, -бой, -бэй* болоно: *ябаагүй — ябаабай, ошоогүй — ошообой, ерээгүй — ерээбэй*.

2. Юрэнхы асууһан мэдүүлэлдэ Гү зүйр үгэ хэллэгдэдэггүй, орондонь j гэжэ абяан нэмэгдэжэ, асууһан интонацитайгаар үгүүлэгдэдэг, жэшээн литературна хэлэндэ бидэ «тэрэ мүнөөдэр ошоо гү?» гэжэ хэлэдэгбди, харин Оһын буряадууд «тэрэ мүнөөдэр ошоой?» гэдэг. «Энэ тахья гү?» — «Энэ тахяй?», «Ши үглөөдэр ошохо гүш?» — «Ши үглөөдэр ошохыйш?»

3. Тусхай асууһан мэдүүлэлдэ Бэ гэхэн зүйр үгэ М зүйр үгөөр хэллэгдэдэг: «Энэш хэн бэ?» — «Энэш хэнэм?» «Ши хаанхинайб-ши?» — «Ши хаансиаймши?»

4. Өөртэ хамаадалай -гаа (-гоо, -гээ, -гөө), -нгаа (-нгоо, -нгээ, -нгөө) залгалтанууд -яа(-еэ, -ео) болодог: «Би шамайгаа орхихогүйб» — «Би шамайяа орхихогүйб», «Бидэ гэрэйнгээ газраа сэбэрлээбди» — «Бидэ гэрээ газраа сэбэрлээбди».

Иигээд хараад үзэхэдэ, иимэ асуудал гаража ерэнэ: Илгагдахан онсо шэнжэнүүд ганса Оһын буряадуудай нютаг хэлэндэ хабаатай гү, али бүхы Эхэрэд-Булагадай диалектэдэ ородог нютаг аялганууд бии гү? Манай ханахада, ехэнхи онсо шэнжэнүүд олонхи нютаг хэлэнүүдтэ хабаатай, гэхэтэй хамта Оһын буряадуудай яряанай хэлэлгэ өөрын онсо шэнжэтэй. Тон Оһын буряадуудай яряанай хэлэнэй онсо шэнжэнүүд иимэ:

1. Х' хашалган Т' болодог: хюмһан — тюмһан, тархи — тарти

2. Үгын эхиндэ Э аялганай орондо И аялган хэлэгдэдэг: *этүүр* — *итүүр*, *хэлхээ* — *хилхээ*, *шэгшы* — *шигшихээ*.

Саашадаа бидэ энэ ажалаа үргэлжэлүүлхэ түсэбтэйбди, тусхайлан хэлэбэл, Оһын буряадуудай нютаг хэлэнэй лексическэ ба грамматическа онсо шэнжэнүүдыень хараха ханаан бии, гадна Эхэрэд-Булагадай нютаг хэлэндэ ородог ондоо нютагуудай аялга зэргэсүүлэн шэнжэлхэ ханаатайбди.

Литература

1. Балагунова С. С. Звуковые особенности говора осинских бурят // Фонетические исследования языков и диалектов Бурятии. Улан-Удэ, 1987. С. 94–101.

2. Бураев И. Д. Проблемы классификации бурятских диалектов // Проблемы бурятской диалектологии. Улан-Удэ, 1996. С. 3–16

3. Матхеев Б. В. Очерки эхирит-булагатского говора // Исследования бурятских говоров. Улан-Удэ, 1968. Вып.2. С. 3–46.

6. Митрошкина А. Г. Говор качугских (верхоленских) бурят // Исследование бурятских говоров. Улан-Удэ, 1968. Вып. 2. С.47–73.

7. Митрошкина А. Г. О некоторых фонетических особенностях говора качугских бурят // Сб. тр. по филологии. Улан-Удэ, 1958. Вып. 3. С. 283–295.

8. Рассадин В. И. Присаянская группа бурятских говоров. Улан-Удэ, 1996. 215 с.

9. Хомонов М. П. Боханский говор // Исследование бурятских говоров—Улан-Удэ, 1965. Вып. 1. С. 35–70.

DIALECTAL CHARACTERISTICS OF THE OSINSKA BURYATS IN THE IRKUTSK REGION

Khalmatova Alina

khalmatova_05@mail.ru

Supervisor

Garma-Khanda Ts. Gunzhitova

PhD in Political Science, Associate Professor?

Director of the Higher School of Buryat Language and Literature

gunzhitova1974@mail.ru

Dorzhi Banzarova Buryat State University

Ulan-Ude, Russia

Abstract. This article examines the phonetic characteristics of the Osinsky Buryats. Based on our analysis of the sources, we concluded that the Osinsky dialect is part of the Ekhirit-Bulagat dialect. The differences between the features identified by M.P. Khomanov and S.S. Balagunova are examined in detail. It should be noted that most of the words are similar, but S.S. Balagunova emphasizes more phonetic features.

Keywords: features, speech, dialect, phonetics.

Содержание

Предисловие.....	3
Бальжаев Ч. Б. Буда Рабдановой «Мүргэлшэнэй замай тэмдэглэлнүүдэй» уран найруулгын онсо шэнжэ.....	6
Булгутова А. Б. Монгол арадуудай үрэлнүүдэй хэлэндэ харша удхатай үгэнүүдые хэрэглэлгэ	11
Буянтуева Д. А. Мэдээсэлэй тэмдэглэлэй текстын онсо шэнжэнүүд (мэдээсэл тараадаг электрон хэрэгсэлнүүдэй материалаар).....	17
Буянтуева Л. В. Буряад хэлэнэй хэшээлдэ 4-дэхи классай нурагшадай грамматическа дадал хүгжөөлгэ.....	24
Гармаева С. П. Захааминай буряадуудай яряанай хэлэлгын онсо шэнжэ	34
Дымчикова Ю. В. Создание речевого корпуса бурятского языка (на материале аудиотекстов просветительского проекта «Сайнуу!»)...	40
Жигдылмеев Б. Г. Гомбожаб Цыбиковэй эрдэм шэнжэлхы зам болон тэрэнэй буряад хэлэ шэнжэлэлгэдэ оруулхан хубита	45
Иванова А. И. Воспитательный потенциал социокультурного материала учебного пособия «Буряад хэлэн» (на примере 1-го класса)	53
Матанова Д. Н. Буряад хэлэнэй баргажан нютаг хэлэнэй онсо шэнжэнүүд (профессор Э. Р. Раднаевай ажалнуудаар).....	59
Обогоева Л. А. Развитие устной речи младших школьников на уроках бурятского языка.....	66
Осорова М. Ц.-Д. Үйлэ үгын аналитическэ түхэл.....	72
Ринчинов А. Д. Номтоев Цокто Номтоевич — дайшалхы габьяатай уран зохоолшо	80
Урбаева А. В. Буряад хэлэнэй холбуулалнууд («Буряад Үнэн» сониной гаршагуудай нэрэнүүдээр).....	85
Халматова А. Г. Эрхүү можын оһын аймагай буряадуудай нютаг аялгын онсо шэнжэнүүд	92

Научное издание

СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА

*Материалы II Межрегиональной студенческой
научно-практической заочной конференции
(Улан-Удэ, 10 декабря 2025 г.)*

Редактор Л. Б. Будажапова
Компьютерная верстка Н. Ц. Тахинаевой

Свидетельство о государственной аккредитации
№ 2670 от 11 августа 2017 г.

Подписано в печать 23.05.2026. Формат 60 x 84 1/16.
Усл. печ. л. 5,81. Уч.-изд. л. 3,94. Заказ 72.

Издательство Бурятского госуниверситета им. Д. Банзарова
670000, г. Улан-Удэ, ул. Ранжурова, 4
rio@bsu.ru